
Domnitorul Ștefan Răzvan: construirea și deconstruirea unui erou în contextul istoriei și memoriei naționale românești

Adrian-Nicolae Furtună

2025

European Roma Institute for Arts and Culture (ERIAN)

ERIAN
EUROPEAN ROMA
INSTITUTE FOR ARTS
AND CULTURE

JEKHIPE
RECLAIMING OUR PAST, REBUILDING OUR FUTURE:
NEW APPROACHES TO FIGHTING ANTIGYPSYISM

Proiectul JEKHIPE

Proiectul *JEKHIPE, Reclaiming our past, rebuilding our future: new approaches to fighting antigypsyism against Roma* este un proiect finanțat prin CERV, care urmărește îmbunătățirea vieții romilor prin abordarea antigipsismului sistemic și instituțional, promovarea justiției tranzitorii, consolidarea cunoașterii și a conștientizării, precum și întărirea identității și participării romilor.

Este o continuare a proiectului CHACHIPEN, un proiect anterior finanțat prin CERV, intitulat oficial *Paving the way for a Truth and Reconciliation Process to address antigypsyism in Europe. Remembrance, Recognition, Justice and Trust-Building*. Încheiat în 2023, CHACHIPEN a introdus o abordare inovatoare, bazată pe justiția tranzitorie, pentru conștientizarea in justiției sistemice și a antigipsismului persistent în politicile publice, pledând în același timp pentru o strategie cuprinzătoare de adevăr și reconciliere.

JEKHIPE se concentrează pe mai multe niveluri ale procesului decizional, incluzând cercetarea, monitorizarea, advocacy, construirea de rețele și alianțe, creșterea gradului de conștientizare, dezvoltarea de capacități și împuternicirea comunităților. Proiectul își propune să colaboreze cu instituții naționale și europene, mediul academic, politicieni, mecanisme de justiție, autorități de stat, societatea civilă și comunitățile rome însele pentru a contesta status quo-ul în abordarea problemelor romilor, în special a antigipsismului, și pentru a propune mecanisme de responsabilizare sporită a guvernelor naționale.

[Adrian-Nicolae Furtună](#) este doctorand în sociologie la Academia Română, cercetând memoria socială a sclaviei romilor. El coordonează Programul Romano Rodipe de Istorie a Romilor și studiază relația dintre memorie și istorie, sclavia și deportarea romilor în Transnistria în timpul Holocaustului.

Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Commission. Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them.

Motto: „În goana după argumente, pseudoistorici de astăzi nu s-au dat înapoi să insereze, în materiale despre istoria minorităților, că tatăl lui Ștefan-Răzvan ar fi fost, nici mai mult nici mai puțin decât țigan musulman [...]” (Grigorescu, 2015, p. 47).

Cuprins

Introducere.....	4
Cine a fost Ștefan Răzvan?	6
„Țiganul împărat” ca traumă națională (1595 - 1863)	15
„Răzvan Vodă” ca mijloc literar de construire a unui erou care să ne împace cu trecutul.....	21
Ștefan Răzvan între imperativele de „Dominium eminens” și „naștere joasă”	30
Movila lui Răzvan	33
Semnificația modului în care a fost ucis Ștefan Răzvan.....	37
Biserica Răzvan	38
Ștefan Răzvan și emisiunea sa monetară.....	40
Ștefan Răzvan ca erou în cultura romă modernă	41
Bibliografie	44

Introducere

Capitolul de față își propune să discute unul din reperele actuale din procesul de construcție a memoriei sociale a romilor din spațiul românesc. Reperul luat în discuție este domnitorul Ștefan Răzvan, domnul care a stat pe tronul Moldovei între aprilie - august 1595. Chiar dacă a avut o domnie atât de scurtă, exemplul lui Ștefan-Răzvan este potrivit pentru a discuta aplicat relația dintre istorie, cultura populară, literatură și memorie. Domnia lui Ștefan-Răzvan a lăsat o amprentă puternică în memoria culturală românească prin nașterea primei opere dramatice romantice din literatura română, scrisă de Bogdan Petriceicu Hașdeu la sfârșitul secolului XIX. În prezent memoria lui Ștefan-Răzvan este revendicată de romi, domnitorul fiind astfel introdus în aparatul de producere a memoriei, atât de necesar procesului de construcție identitară modernă.

În prima parte arăt dezbaterile din istoriografia românească asupra originii etnice a lui Ștefan Răzvan, apoi evidențiez de ce este importantă în istoriografie discuția asupra originii sale etnice. În a doua parte analizez figura lui Ștefan Răzvan din perspectiva sociologiei literaturii, ca apoi să prezint în mod comparativ figura domnitorului în memoria culturală românească și să extind reprezentarea lui în memoria culturală romă din prezent.

Spre sfârșitul anului 1851 Vasile Alecsandri, aristocrat, poet și una din figurile aboliționismului românesc (dar la rândul său proprietar de sclavi romi), revenea de la Paris la Iași aducând cu sine un manuscris a lui Nicolae Bălcescu asupra domniei lui Ștefan-Răzvan (Camariano, 1940, p. 133); (Zub, 1970, p. 52). Ajuns în țară V. Alecsandri, îi cere domnitorului Moldovei, Grigore Ghica, dreptul de a tipări o revistă „publicație cu totul străină politicei și care este menită a cuprinde numai articole de literatură și de științi folositoare patriei noastre” (Camariano, 1940, p. 134). Revista în cauză era *România literară*. Așa cum arată Cornelia Bodea, primul număr al acestei reviste avea să fie suprimat „până a nu se naște de tot, din cauza unui adevăr istoric. Articolul din capul publicării, scris de N. Bălcescu sub titlul de *Răzvan-Vodă*, pretindea că acest domn a fost de neam țigan; și conveniențele de pe atunci nu iertau a arăta un țigan pe tron” (Bodea, 1998, p. 18). Într-o scrisoare a sa către N. Bălcescu, V. Alecsandri îi scria în aprilie 1852: „Una din resoanele pentru care mi-au închis gazeta a fost articolul tău Răzvan Vodă, carele fiindcă a fost scris de tine s-a socotit de către domnul Știrbey ca un pamflet împotriva lui. Vița țigănească acelu nenorocit Domn a atins ambiția stăpânitorului Țării Românești.” (Camariano, 1940, p. 135).

Pentru Mihail Kogălniceanu adevăratul motiv al suprimării revistei a fost faptul că publicația includea în denumirea sa cuvântul „România”, fapt ce nu putea fi tolerat de „diplomații străini” aflați la Iași. Nici pentru Nestor Camariano adevăratul motiv al cenzurii nu consta în publicarea articolului despre Ștefan Răzvan, ci în faptul că diplomatul Rusiei în Moldova, consulul rus, nu putea accepta publicarea la Iași a unei

reviste conduse de V. Alecsandri, unde să colaboreze cu un proscris ca N. Bălcescu. La aceasta se adăugau rivalitățile politice dintre Alecsandri și oponentii săi, „care desigur nu vedeau în România literară decât un focar de redeșteptare națională”. Nu știm dacă lui Alecsandri i s-a oferit posibilitatea de către cenzură în 1852, când sclavia încă mai exista în Moldova, de a renunța să menționeze în articol originea lui Ștefan Răzvan sau să schimbe titlul publicației. Ceea ce este cert este că revista a fost suprimată, câteva exemplare ale acesteia reușind totuși să fie tipărite și distribuite de Alecsandri apropiaților săi (Camariano, 1940, p.137).

La 1 ianuarie 1855 apărea primul număr oficial al *României literare*, Alecsandri reușind de data aceasta să treacă de cenzură. Articolul despre Ștefan Răzvan apărea pe prima pagină, la fel cum probabil apărea în varianta suprimată în 1852. Ceea ce nu mai apărea însă în ediția din 1855 era referința la originea etnică romă a lui Ștefan Răzvan.

Cine a fost Ștefan Răzvan?

Această întrebare și-a adresat-o și Nicolae Iorga: „Ca boier, Răzvan a fost un boier, ca Domn, un Domn, asemenea pe cât putea cu ceilalți. Dar întrebarea se pune: ca Țigan? A fost el un Țigan? Și cum a ieșit din „țigănia” lui?” (Iorga, 1930, p. 157). De răspunsul la această întrebare se leagă întreaga istoriografie construită în jurul acestei figuri istorice. Ștefan-Răzvan a domnit în Moldova între aprilie – august 1595. Istoriografia construită în jurul acestui domnitor s-a dezvoltat în jurul a două coordonate majore, care cu greu ar fi putea fi expuse ierarhic, dacă nu s-ar afla într-o dependență: sprijinul acordat de Ștefan-Răzvan lui Mihai Viteazul în lupta anti-otomană și originea etnică a lui Ștefan Răzvan. Nicolae Bălcescu, poate una dintre cele mai importante figuri ale revoluției de la 1848, este cel care îl introduce pe Ștefan Răzvan în istoria națională românească. Momentul în care o face și felul în care Bălcescu înțelege misiunea istoriei sunt definitorii pentru a-l contextualiza pe Ștefan-Răzvan în firul narativ în continuă transformare a-l istoriei naționale. Modul neobișnuit în care Bălcescu – istoric cu o viziune total diferită față de cea tradițională care fusese scrisă până la el, revoluționară – îi deschide ușa lui Ștefan Răzvan către istoria națională avea să provoace în rândul intelectualilor români o aprigă luptă, dusă în termenii acceptării și respingerii ideii că pe tronul Moldovei ar fi putut sta un „țigan”:

„Aga Răzvan fu numit de Sigismund Bathory domn în Moldavia sub suzeranitatea lui și-și luă nume de domnie Ștefan – Vodă. Acest Răzvan era cunoscut în Moldavia dintr-un tată țigan și o mamă moldovencă. El intrase de tânăr în armia polonă și, deosebindu-se printr-o vitejie neobișnuită în războiul cu Muscalii, fu din simplu soldat ridicat la cele mai înalte trepte ostășești de craiul Poloniei Ștefan Bathori. În urmă, întorcându-se în Moldavia intră în slujba lui Aron Vodă, care-i dete rangul de agă și-l trimise, la Maiu 1593, sol la Sigismund Bathori. Apoi Răzvan primi de la Aron comanda guardiei sale de Unguri. El trase la sine dragostea acestor ostași și izbuti, după cum văzurăm, cu ajutorul lui Bathori, a răsturna pe domnul său și a se urca astfel în locu-i pe un tron de care se făcuse vrednic prin vitejia lui.” (Bălcescu, 1887, pp. 98-99).

În 1853, era publicată la Iași sub patronajul domnitorului Grigore Alexandru Ghica, în alfabetul chirilic, „Hronica românilor și a mai multor neamuri”, semnată de Gheorghe Șincai (1754-1816), istoricul Școlii Ardelene. Cu siguranță, gestul publicării acestei opere la Iași era văzut de elita politică și intelectuală a vremii ca unul care trimitea la idealul unirii Moldovei, Munteniei și Transilvaniei. Rezoluția cu care cenzura maghiară calificase lucrarea și autorul ei era „Opus igni, autor patibulo dignus (Opera este demnă de foc, iar autorul de spânzurătoare)” (Diaconu, 2021, p. 651). În anul publicării ei sclavii

romi aparținând particularilor nu fuseseră încă eliberați, nici în Moldova, nici în Țara Românească.

Gheorghe Șincai redă domnia lui Ștefan Răzvan despre care arată, conform unor surse, că „au fost de neam țigan”. Este redat apoi, episodul în care Răzvan preia tronul Moldovei cu ajutorul lui Sigismund Bathory. Răzvan îl informase pe Bathory în legătură cu Aron Vodă care „nu este credincios cătră creștini, ci este aplecat spre Turci”, iar oștile menite inițial să-l sprijine pe Aron îl detronează înscăunându-l pe Răzvan: „Cu oștile aceaste [...] necredinciosul Ștefan Reșvan au împresurat fără de veaste pre Aron Vodă, l-au prins [...] l-au bătut în fere și l-au trimis în Ardeal [...] Ștefan Reșvan [...] s-au făcut alt domn în locul lui”. Comentariul lui Șincai la istoria descrisă mai sus este fundamental pentru a înțelege poziția istoricului Școlii Ardelene față de domnia lui Ștefan Răzvan: „Tu cetitoriule! aci stai, gândesce și încrucează cum au putut ajunge moldovenii cei vitezi, carii au bătut pre Poloni, pre Unguri, pre Tătari și pre Turci, la atâta, de acuma s-au supus și țiganilor? Dară totuși nu te prea mira, pentru că aceasta o au pricinuit nenărvirea lor între sine, după ce s-au stins vița domnilor cea bătrână [...] Țiganul Ștefan X Reșvan bucuros s-au făcut vasal, sau supus deplin lui Sigismund Batori pentru domnia Moldovei, și cum să nu facă, mai ales țiganul una ca aceasta!” (Șincai, 1886, p. 405). Pe de o parte Ștefan-Răzvan este văzut ca trădător prin alianța cu principele Transilvaniei, care amenința astfel și poziția lui Mihai Viteazul în Țara Românească, iar pe de altă parte apartenența lui etnică era o rușine pentru români, care îi aveau pe romi în sclavie. Relațiile de putere erau răsturnate și provocate prin domnia lui Ștefan-Răzvan, numit de Șincai „cel întâiu dintre țigani”, care „domni peste români numai din Mai până în Decembrie”. La final, istoricul Școlii Ardelene îi îndeamnă pe cei care vor știe mai multe despre Ștefan-Răzvan să citească Arhivele Vaticanului (Șincai, 1886, pp. 412-413).

În 1863, la un deceniu după publicarea lucrării lui Gheorghe Șincai și moartea subită a lui N. Bălcescu în 1852, Ion Heliade Rădulescu, care fusese o figură centrală în Revoluția de la 1848 din Țara Românească, alături de N. Bălcescu, și cel care avea să devină ulterior primul Președinte al Academiei Române, publică o lucrare puțin discutată în istoriografia românească: „Votul, Resvotul Universal”. În timpul Revoluției de la 1848 I. H. Rădulescu semnase alături de N. Bălcescu „Proclamația de la Islaz” prin care se cerea independența administrativă și legislativă față de protectoratul rusesc, separarea puterilor în stat, alegerea unui domnitor pe o perioadă de cinci ani, abolirea sclaviei romilor ș.a. Cristian Preda, referindu-se la Revoluția de la 1848, arată că „Istoriografia noastră naționalistă prezintă mișcarea de la 1848 ca pe un mare succes, pentru că e unul din momentele afirmării națiunii. [...] Dar e vorba despre o națiune care nu se așează într-o formă politică. Revoluționarii sunt înfrânți, iar ideile lor nu devin realitate.” (Preda, 2021, p. 64). Sclavii romi care fuseseră eliberați în timpul revoluției prin bilete de dezrobire au fost forțați după înfrângerea ei să se întoarcă la foștii stăpâni.

Unirea Moldovei cu Țara Românească, realizată în 1859 sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza, era prima victorie a clasei politice și intelectuale românești pentru îndeplinirea idealului național al unirii. Pentru a putea fi atins acest ideal, prin recunoașterea lui de către Marile Puteri, o primă reformă fusese pusă în aplicare: abolirea finală a sclaviei romilor, în decembrie 1855 în Moldova, și în februarie 1856 în Țara Românească. Moldova și Țara Românească nu puteau fi recunoscute ca țări civilizate de către Apus cât timp mențineau sclavia pe teritoriul lor. În 1856 numărul total al sclavilor romi eliberați în Moldova și Țara Românească începând cu 1831-1856 s-a ridicat la 250.000 (Achim, 2005, pp. 97-122). După adoptarea acestei ultime reforme cele două țări se puteau în sfârșit orienta către unire și independență față de Imperiul Otoman, care era suzeran al celor două țări, și Imperiul Țarist, protector al acestora. În vederea organizării alegerilor electorale cele două țări aveau nevoie de aprobarea Imperiului Otoman. Astfel, printr-un firman electoral aprobat de sultan la 26 ianuarie 1857, comunicat într-un cadru solemn la București și Iași se asigura reprezentarea tuturor categoriilor sociale în alegeri, cu excepția foștilor „robi țigani” (Dumitrescu, 2012, p. 334).

În 1863 Al. I. Cuza, domnul pământean ales prin vot cenșitar în cele două țări se afla pe tronul Moldovei și Țării Românești de patru ani, dar ideea aducerii unui prinț străin, care să asigure stabilitatea politică în cele două principate, se afla totuși pe masa dezbaterilor politice, ceea ce reprezenta un eșec al celor două țări în a nu fi conduse de un domnitor român. I. H. Rădulescu era unul din cei care se opuneau aducerii pe tron a unui prinț străin. În încercarea sa de a expune publicului riscurile aducerii unui domn străin face apel la figura lui „Stephan Țiganul”. Punând în discuție problema acordării dreptului universal, susține că masele, referindu-se în special la clăcași, din rândul cărora făceau acum parte și romii eliberați, trebuiesc educate din punct de vedere politic. După explicarea problemelor de esență în ce privește „riscurile” aduse de votul orbului, incompetentului sau nebunului care ar putea duce la votul olarului pentru oștean, sau al oșteanului pentru cler, al clerului pentru comercianți, sau al orășenilor pentru săteni sau invers, și care ar putea astfel decide în știință și arte, și inclusiv în politică, acesta „nu s-ar chema vot – ci *resvot*” (Rădulescu, 1863, pp. 10-11).

Prima dintr-o serie scurtă, dar concisă, de întrebări pe care le adresează Rădulescu cititorilor săi este „ – Vreți principe străin sau nu?”. Apoi lasă deoparte stilul didactic și „aleargă la bunul simț al Românului în genere, la anecdotele sau historiile lui caustice” pentru a face mai bine înțeleasă problema pusă în discuție. După apelul la câteva anecdote populare, trece la o „altă împregiurare, care ține cu totul de dominant Historia Patriei”. Împrejurarea expusă îl prezintă pe Mihai Bravul în luptele cu turcii. Heliade Rădulescu arată că Mihai Viteazul avea promisiunea lui Aron Vodă din Moldova și a lui Bathory din Transilvania în a-i veni în ajutor cu oști, dar din cauza dorinței lui Bathory de a stăpâni și peste Moldova și peste Muntenia acesta îl detronează pe Aron

pentru a slăbi raportul de forțe, Mihai Viteazul fiind acum nevoit să se închine lui Bathory sub amenințarea turcească. Sub aspectul folosirii termenilor, lucrarea lui I. H. Rădulescu se distinge ca parte a naționalismului românesc de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea. Arată că prin intermediul „gloatelor conduse de demagogi salariați”, încurajate de armata lui Bathory, Aron fu detronat:

„Demagogii era liberali după zisa lor, și propuse gloatelor să aleagă un domn din clasele cele mai abjecte, sub cuvânt ca să pună nația [națiunea] pe tron, iar nu familii.

– Știți ce? le ziseră; să alegem un Țigan de domnu: căci dacă Țiganul se înalță atât, unde oare n-a să ajungă Românul mai sus? Gloatele fură surprinse în credințele lor, și prin vot parodiat zis universal proclamară un Țigan de Domnu.” (Rădulescu, 1863, pp. 17-18).

Cine erau „demagogii liberali” de care face vorbire I. H. Rădulescu dând totuși un exemplu de la sfârșitul secolului al XVI-lea? Mihai Chiper arată că o teză incomodă pentru conservatori era aceea că măsurile Guvernului provizoriu din timpul Revoluției de la 1848 împărțiseră Muntenia în două clase: *boieri* – reticenți la schimbare, și *liberali* – „fii țăranilor, luptători și martiri ai marilor revendicări politice moderne.” În privința moștenirilor lăsate de Revoluția de la 1848 era acum crucial să se determine cine erau *liberalii*. Un discurs al lui P. P. Carp din 1897 ținut în Senat vine să clarifice asupra locului păturilor de jos în cadrul revoluției: „eu cred că toate aceste lucruri au fost făcute nu de clasele asuprite în contra asupritorilor, nu de acele pături sociale cari, după o lungă robire, cer și ele locul la lumina soarelui, ci au fost făcute de o generațiune în contra altei generațiuni, au fost făcute de fii contra părinților lor!”. La sfârșitul secolului XIX exista o teamă a conservatorilor de a nu fi falsificată istoria Revoluției de la 1848 prin asumarea meritelor și instrumentalizarea lor în lupta pentru putere politică de către reprezentanții PNL. Ideea fundamentală era aceea că Revoluția de la 1848 nu fusese făcută de către mase, ci chiar de către fii boierilor: „fii contra părinților lor”, dintre care mulți fuseseră educați în centrele universitare din Berlin, Paris sau Londra (Chiper, 2015, pp. 179-180).

Istoria construită în jurul lui Ștefan-Răzvan nu avea să-l condamne doar pe domn, fiindu-i construită o figură de trădător sau de uzurpator, ci și pe boierii români care l-au susținut, „demagogii liberali”, care au avut și ei o contribuție în ridicarea sa pe tron. Ei sunt uneori denumiți în opere istorice redactate înainte de Marea Unire din 1918 ca „deputați ai lui Ștefan Răzvan” care „au scris [...] un act foarte umilitor pentru domnul României [Mihai Viteazul] făcând pe Sigismund suveran formal peste principat” (Laurian, 1909, p. 165). Termeni ca „demagogi”, „deputați” sunt de factură nouă, în evul mediul exista într-adevăr un consiliu format din boieri care avea un oarecare rol în alegerea și susținerea domnului. Prin numirea boierilor care ar fi scris la înscăunarea lui Ștefan-

Răzvan cu acești termeni se creează un arc peste timp în care clasa politică de secol XIX este responsabilă în a nu se repeta istoria.

Ion H. Rădulescu îl instrumentalizează pe Ștefan Răzvan ca simbol al eșecului politic și național al aducerii pe tronul Principatelor Române a unui prinț străin: „Tot asemenea și atunci pe Baraonul de Șolcan îl supranumiră nici mai mult nici mai puțin decât *Stephan*, rămase însă Ștephan, nu cel mare, ci Ștephan Țiganul – Cronicarii Transilvani contemporani îl numesc Răzvan, tot cam pe țigănie.” (Rădulescu, 1863, p. 19). Faptul că domnitorul Ștefan Răzvan „și luase ca nume de domnie numele de „Ștefan” era o problemă pentru intelectualitatea românească de secol XIX. Numele de „Ștefan” făcea o legătură directă între ocupantul tronului și Ștefan cel Mare (1457-1504), cea mai însemnată figură din istoria Moldovei, sugerând o legitimare și o descendență domnească românească în persoana lui Răzvan. De-a lungul timpului, nu doar Răzvan „și luase și numele de „Ștefan”, ci și alți domnitori care i-au urmat lui Ștefan cel Mare, fără să aibă neapărat o legătură de sânge cu acesta. Cutezanța lor însă nu a fost niciodată atât de criticată la nivel istoriografic, ca în cazul lui Răzvan. Cronicarul transilvan contemporan la care face referire I. H. Rădulescu este nimeni altul decât Gheorghe Șincai, istoricul Școlii Ardelene.

Cel care avea să devină primul președinte al Academiei Române și după al cărui nume este denumit cel mai important amfiteatru al acestei instituții, „Ion Heliade Rădulescu”, dezleagă în persoana lui Ștefan Răzvan originile unui străvechi proverb românesc: „Țiganul quând a ajuns împérat, ântéiu pe tată-seu 'l-a spândurat”¹ (Rădulescu, 1863, p. 20). O aluzie la faptul că întâi pe cei care l-au ales de domn pe Răzvan pe aceia i-a judecat și executat. Ca să întărească și mai mult imaginea de ne-român a lui Ștefan-Răzvan, I. H. Rădulescu, continuă cu alte anecdote. Un ungur ar fi mers la Ștefan Răzvan și l-ar fi întrebat ce este: „Dihania vrând a trece de Român, răspunse: - Român sunt. - Dar, Tatăl Măriei Tale? îl mai întrebă acel unul. - Tot Țigan... răspunse, bietul Baraon luându-l gura pe dinainte.” (Rădulescu, 1863, p. 20). Formularea batjocoritoare „Baraon” are la bază cuvântul „faraon”, pe baza falsei idei din cultura europeană precum că romii ar proveni din Egipt. Este înlocuită consoana „f” de la „faraon” cu „b”, noul cuvânt format, „baraon”, conține cuvântul „baro” din limba romani, care înseamnă „mare” și totodată ideea de „faraon ca împărat”. Printr-un astfel de procedeu lingvistic, Heliade Rădulescu, recunoscut ca cel care a stilizat limba română, inventează un cuvânt dezumanizant și profund jignitor, care echivalează cu „Țiganul Împărat”.

O dovadă că Heliade-Rădulescu era un bun cunoscător al istoriei romilor este o scrisoare a sa din 1855 către Gr. Grădișteanu în care îi scria cu privire la vechimea poporului român, asupra căruia plâna bănuiala a fi popor de greci sau eleni vechi (ca

---

¹ Am ales să redau aici forma scrisului așa cum apare ea în original, fără să o adaptez așa cum am făcut în citatele folosite mai sus din lucrarea *Votul și revotul popular*, publicată de H. Rădulescu în 1863.

urmare a domniilor și influenței culturale a fanarioților), latini vechi, italieni sau francezi vechi: „Românii aveau dreptate când ziceau Țiganilor *Greci vechi*; căci cu adevărat Indienii sunt mai vechi decât toți vechii. De sunt Țiganii Greci vechi, Românii sunt ceva mai noișori decât dâșii, dar tot mai vechi decât cei ce vorbia limba lui Demosthene” (Heliade-Rădulescu, 1891, p. 173). Ideea de vechime a unui popor este asociată în secolul XIX cu ideea de noblețe, de viță. Discuția despre locul poporului român la masa popoarelor latine era una importantă, aceasta însemna recunoașterea românilor între popoarele civilizate ale Europei. Recunoașterea faptului că romii ar fi avut o origine mai veche decât a românilor, prin moștenirea indiană, era pe de o parte o constatare istorică, dar în același timp numirea lor ca „Greci vechi”, prin prisma influenței culturale, în special a celei lingvistice exercitate de greci asupra romilor, se evidențiază superioritatea românilor în raport cu cele două popoare. În aceeași scrisoare din decembrie 1855 îl informa pe Grădișteanu că s-a „castrat singur din cariera politică” ca să îi liniștească pe cei care l-ar fi bănuț de „ambitiția vătășiei de Țigani” (Heliade-Rădulescu, 1891, p. 446). Nu știm cu exactitate la ce se referă afirmația, însă cel mai probabil este o comparație a clasei politice românești cu „Țiganii” sau chiar Heliade-Rădulescu ar fi urmărit la un moment dat vătășia acestora!

Anecdotele continuă cu foarte cunoscutul personaj popular românesc „Păcală” care îl vede pe „andoi voevod” defecând (pentru a accentua originea romă a lui Răzvan folosește prepoziția „ando” din limba romani, echivalentul lui *în* din limba română). Păcală îi urează: „Să-l mănânci sănătos, Măria Ta!” Simțindu-se jignit, Ștefan Răzvan ordonă uciderea lui Păcală și a altor „sute și mii” considerați complici ai acestuia. Păcală reprezintă în cultura română figura celui care se păcălește singur, naiv, credul, dar care de obicei iese cu bine din situațiile încurcate în care intră. Din multitudinea de povestiri care există în cultura română cu acest personaj nu am auzit până la exemplul lui Heliade Rădulescu ca Păcală să fi fost vreodată ucis sau să fi murit în vreuna dintre povestiri. Faptul că Ștefan-Răzvan îl ucide pe Păcală, un simbol național, și pe alte „sute și mii exprimă ideea că Răzvan ar fi ucis însăși națiunea română. În sfârșit, Moldovenii se revoltă și-l spânzură pe Răzvan „scăpând lumea de dânsul după un haos de trei luni „produs dintr-un revot universal”. În drum spre spânzurătoare, Ștefan Răzvan căutând să dea iertări și „mile”, pentru că atât timp cât fusese domn fusese lacom, adică „și țigan și țigănos”, strigă către popor precum că îi este „dator” o mie de lei „Mitropolitului că m-a uns...” și că îi iartă... Se arată astfel că Răzvan ar fi dat mitropolitului Moldovei mită pentru a fi uns cu mir de către acesta, ca simbol al aprobării domniei sale de către Dumnezeu. De altfel, Ștefan-Răzvan utilizează în documentele de cancelarie domnească semnate de el formula „Io Ștefan voevod, din mila lui Dumnezeu, domn al țării Moldovei” (Roller, et al., 1950, p. 124). Heliade Rădulescu conchide apoi cu soarta lui Păcală și a lui Răzvan de a fi uciși din cauza „revotului universal” (Rădulescu, 1863, p. 20). Răzvan este astfel construit ca un simbol al românilor de a abdica la dreptul de suveranitate

națională și de autonomie. Uciderea lui este o restabilire a ordinii preexistente. Apelul la comparațiile cu și despre „țigani” era o formă discursivă menită a asigura succesul oratorului sau scriitorului. „Țiganul” era punctul comun în care opiniile diferite puteau ajunge în final la un consens.

O altă povăță comică pe care I. H. Rădulescu o dă în broșura sa este următoarea: niște „Păcali” din sistem, cu inima plină de rea credință, îi întreabă pe Români cu o zi înainte de divanul ad-hoc „ – Ce vreți voi?”. Fiul lui Păcală, până să răspundă poporul, tipări repede mii și mii de broșuri pe care scrise: „Principe străin vrem”. Un alt român, aflat în străinătate, votă și el arătându-și o dorință care îi păcălea atât pe cei din sistem și din popor, cât și pe toți principii străini „care puseseră ochii pe țările noastre”: „Doamne, Dumnezeu, lungește dorința impusă Românilor până când va putrezi Europa monarhică sau regală, să cadă principii ca stelele, ca să pot să dau și eu Românilor vreun principe străin să-l mănânce fript” (Rădulescu, 1863, pp. 12-13).

Dacă am urmări firul cronologic al evenimentelor descrise am putea constata următoarele: în 1852 este suprimat primul număr al „României literare” în care este explicit menționată de Nicolae Bălcescu originea etnică a lui Răzvan, în 1853 apare, tot la Iași, ediția completă a „Hronicii românilor și a altor neamuri” în care este prezentă ideea de vină colectivă care trebuie asumată de către români pentru a fi permis pe tronul Moldovei „un țigan”. Doi ani mai târziu, în 1855 apare primul număr cenzurat al „României literare” în care nu se mai face referire la originea etnică a lui Ștefan Răzvan. Opt ani mai târziu, 1863, în timpul domniei lui Cuza, imaginea lui Ștefan Răzvan este reluată de I. H. Rădulescu în construirea argumentelor sale împotriva aducerii pe tronul Moldovei și Munteniei a unui prinț străin.

După Revoluția de la 1848 părerile conservatoare ale lui I. H. Rădulescu în raport cu intelectualii progresiști ai timpului au devenit tensionate din pricina poziției diferite față de puterile europene pe care o avea acesta în raport cu cei din urmă. Într-o scrisoare a sa către Cezar Bolliac, fost membru în Comisia de Dezrobire a Robilor, poate cel mai vocal pașoptist în ce privea abolirea sclaviei romilor, îi spune: „Un românaș a auzit și el că e nu e omenos să aibă cineva sclavi sau Țigani, și s-apucă într-o zi și bătu pe mama sa, dându-i brânci pe scară, judecând-o că de ce să aibă sclavi” (Heliade-Rădulescu, 1891, p. 105-106). Rădulescu transmite astfel ideea că ideile revoluționare, cele de egalitate și emancipare a societății, trebuiau adaptate contextului local dar mereu punând sclavii și stăpânii într-un raport cu patria, națiunea, ai cărei fii erau stăpânii, iar sclavii nu. Imaginea romilor, sau în special cea a lui Ștefan-Răzvan ca reprezentant al tuturor romilor, a fost adesea instrumentalizată în relațiile de putere dintre intelectualii români.

În 1866, la trei ani de la publicarea lucrării lui Heliade-Rădulescu, Moldova și Muntenia se aflau deja sub domnia principelui străin din dinastia de Hohenzollern, Carol I, pe numele său complet Karl Eitel Friedrich Zephyrinus Ludwig von Hohenzollern-

Sigmaringen. Nu este întâmplătoare publicarea și punerea în scenă a primei opere romantice dramatice din literatura română, „Răzvan Vodă”, la zece luni după proclamarea lui Carol I ca domnitor al României, 10 februarie 1867. Premiera a avut loc la Teatrul Național din Iași. Cronica lui P. P. Carp, un apropiat al noului rege, publicată în noiembrie 1867 în „Convorbiri literare”, vine să protesteze împotriva unei mistificări care, „prin complicitatea publicului”, devenise o tristă experiență: „să se găsească scriitori care, împinși de o fatală boală dau viață și lumină unor elucubrațiuni ca Răzvan Vodă, aceasta s’a vădutu ades, să se găsească ănsă unu publicu ce le dă o neînțeleasă aprobațiune, aceasta e mai rar și mai grav” (Carp, 1867, p. 245). Probabil că nu l-a Hașdeu se referea P. P. Carp ca la un scriitor împins de o fatală boală în a da viață și lumină lui Ștefan Răzvan, ci l-a Nicolae Bălcescu – cel care chiar înainte de a muri în exil măcinat de o boală cruntă și-a dorit publicarea articolului său despre Ștefan Răzvan. Geniul și subtilitatea lui Hașdeu fuseseră înțelese de P. P. Carp. Ceea ce întrevedea P. P. Carp era trecerea spre nemurire, spre erou, pe care Bogdan Petriceicu Hașdeu i-o oferea lui Ștefan Răzvan prin intermediul unei opere literare care aducea societății o dublă critică: pe de o parte critica societatea pentru vechile sale obiceiuri dintre care rasismul față de romi era cel mai puternic, iar pe de altă parte dădea o palmă clasei politice pentru incapacitatea de a nu fi fost în stare să aleagă un domnitor român pe tronul celor două principate.

Carp consideră opera lui Hașdeu fatală „pentru avântul literar al țării”. Chiar dacă Hașdeu îl construiește pe Răzvan pe premisele a ceea ce avea să fie definit mult mai clar ulterior de Nae Ionescu ca fiind „bunul român”, Carp are grijă să evidențieze moștenirea „țigănească” a lui Răzvan din partea tatălui său care îi transmisese „acelu naivu și neinvinsu apetitu de binele străinu, ce azi încă este unu semnu distinctivu alu neamului țigănescu și dinaintea căruia psihologul se opresce ca dinaintea unei probleme nedeslegate” (Carp, 1867, p. 245). Carp nu ține deloc cont de faptul că de fapt românii avuseseră pentru cinci secole acel „neinvinsu apetitu de binele străinu” prin înrobirea și exploatarea romilor.

Mircea Eliade dedică o serie de note raporturilor dintre B. P. Hașdeu și regele Carol I. Acesta arată că articolele lui Hașdeu din ziarul „Traian” i-au creat imaginea unui „antidinastic”. Hașdeu a alocat o amplă dezbatere problemei dinastice în publicistica vremii. Poziția lui nu putea concura însă cu ideea Unirii și menținerii ei, după cum afirma el însuși în 6 aprilie 1866: „Am fost contra principiului Domnului străin de rasă *nelatină*. De aceea am subscris la plebiscit în registrul contra alegerii principelui Carol I. Astăzi însă, [...], ca unul ce am fost și voi fi întotdeauna pentru Unire, mă grăbesc a-mi retrage votul, declarând că, *în interesul salvării Unirii*, sunt pentru alegerea lui Carol I” (Petriceicu-Hașdeu, 1937, pp. 324, 325). Eliade nu face legătura directă dintre imaginea lui Ștefan Răzvan și cea a lui Carol I, nici nu ar fi putut să o facă considerând contextul politic în care publică ediția critică la opera lui Hașdeu: monarhia lui Carol al II-lea, nepot al

primului principe străin, Carol I. Pentru Eliade, Hașdeu este cel care s-a substituit lui Răzvan: „„omul de valoare”, „predestinat”, menit să facă fapte mari și care e lăsat în întunec de către „țară” (Eliade în Petriceicu-Hașdeu, 1937, p. 331). El arată că ceea ce contribuia la ostilitatea lui Hașdeu față de domnitor nu era doar „primejdia nemțească și ovreiască” și „cosmopolitismul”, ci și cinstea redusă de care s-a bucurat el la Palat în primii ani de domnie ai lui Carol I.

Poate că spre îmbunarea regelui Carol I alege Hașdeu în 1869 să-și publice opera, „Răzvan Vodă”, sub un nou titlu față de cel inițial: „Răzvan și Vidra”! „Răzvan” pare a fi acum Carol I, iar „Vidra” – România. Schimbarea titlului piesei avea să modifice pentru totdeauna și modul în care aceasta avea să fie înțeleasă și receptată de public.

„Țiganul împărat” ca traumă națională (1595 - 1863)

Prima expresie poetică generată de ocuparea tronului Moldovei de Ștefan Răzvan este un „Cântec de Jelire asupra Țării Valahilor” al unui cronicar armean, preot stabilit pentru o perioadă la Iași, Hagop din Tokat născut în 1573. Poemul prezintă viața politică și socială a Moldovei între 1593-1595, la care Hagop din Tokat a fost martor ocular. Tema o constituie preluarea tronului Moldovei de Ștefan-Răzvan de la Aron Vodă, apoi de la Răzvan de către Ieremia Movilă. Despre Răzvan se arată:

„Voevodul cel rău [Aron Vodă] avea un sfetnic,
numele lui era Răsvan;
era iubit de toți;
era capul călăreților.
Poruncit-a călăreților,
cari au prins pe voevodul;
I-au pus fier la mâini și picioare,
I-au dus la Unguri
Răsvan, răutatea însăși,
s 'a așezat pe scaunul domnesc,
și a domnit asupra țării
în 24 al lui Aprilie.
Dela Paște pâna la sfânta Maria
a fost domnul națiunii valahe;
a făcut țării multă răutate,
cum n'a mai fost și nu o să mai fie
Toată țara era înspăimântată
de groaza Tătarului păgân,
ca o corabie în mare
ce se leagănă pe valuri.”
(Siruni, 1939, pp. 305-306)

Răzvan este numit „Tătar păgân”, oare de ce? Este aceasta doar o figură de stil sau se face trimitere directă la ne-românitatea lui Răzvan și implicit, prin „păgân”, la faptul că nu ar fi fost ortodox? Vom constata pe parcurs însemnătatea acestei observații.

I. H. Rădulescu făcea referire în lucrarea sa despre votul universal la un străvechi proverb românesc, asociindu-l direct cu imaginea lui Ștefan Răzvan: „Țiganul când a ajuns împărat, ântâiu pe tată-seu 'l-a spânzurat” (Rădulescu, 1863, p. 20). Prima parte, „țiganul când a ajuns împărat” exprimă ideea de devenire, prin verbul „a ajunge”. Devenirea implică, pe lângă obținerea statutului visat, și o transformare a individului.

Odată devenit împărat prima țintă a „țiganului” este tatăl său, ucigându-și tatăl el își ucide trecutul, originile. Astfel, totul se întoarce împotriva sa. Cei cărora le este rușine cu părinții lor, mai ales comițând patricid, sunt detestați și respinși de societate. Ce s-ar fi întâmplat însă dacă „țiganul” ar fi ales, motivat de iubire față de părintele său, să-l țină pe acesta în viață? Acesta ar fi fost o dovadă a originii lui, iar societatea l-ar fi respins, nu i-ar fi recunoscut legitimitatea. Cu alte cuvinte, oricare dintre alegeri este în paguba „țiganului”: dacă alege să-l țină în viață va fi batjocorit de curteni, dacă alege să-lucidă va fi la fel batjocorit. Concluzia ar fi aceea că nu ar trebui să se apropie de tron.

Alăturarea cuvintelor „țigan” și „împărat” este antagonică, în limbajul epocii „țigan” încă mai era sinonimul cuvântului „rob” sau „sclav”. Ajungerea deci pe tron a unei persoane din „cele mai abjecte clase”, ca să folosesc exprimarea lui I. H. Rădulescu, era o rușine pentru întreaga clasă politică și pentru întregul norod, asumată tacit ca o vină colectivă a întregului popor român, dar întoarsă către „țigan” sub forma autodistrugerii lui sub privirea triumfătoare a românului. A fi „împărat” presupunea o numire directă pentru a domni, o ungere cu mir venită din partea lui Dumnezeu. „Țiganul” nu obține această numire, el ajunge pe tron prin trădare, prin șiretlic, ca apoi totul să se întoarcă împotriva lui. Aici proverbul implică și o chestionare din partea românului a lui Dumnezeu pe ideea de „cum a fost posibil, cum ai permis”? Justiția divină își face treaba prin aceea că Răzvan moare sub dorința sa de a fi domn al Moldovei.

Cine este „tatăl”? Aici sunt două instanțe. Prima, la care m-am referit mai sus, ar trimite la părintele biologic. „Tatăl” este reprezentat de domnitorul Aron, pe care Răzvan l-a trădat, dar și de suita de boieri despre care se spune că Răzvan ar fi ucis-o imediat după urcarea pe tron. „Tatăl” este în același timp un personaj individual și unul colectiv, oricum o oglindă a țiganitudinii lui Răzvan sub oricare instanță ar putea fi privit tatăl: biologic sau adoptiv – Aron Vodă și suita de boieri care ar fi avut încredere în Ștefan Răzvan. Anecdota prezentată de I. H. Rădulescu în care un ungur ar fi mers la Ștefan Răzvan și l-ar fi întrebat *ce este*, iar „Dihania vrând a trece de Român, răspunde: - Român sunt. - Dar, Tatăl Măriei Tale? îl mai întrebă acel unul. - Tot Țigan... răspunde, bietul Baraon”, capătă și mai mult sens acum. Nu problema preluării tronului este importantă, ci a originii persoanei care l-a preluat.

Problema lineage-ului pe tronul Moldovei nu a fost o preocupare doar a istoriografiei clasice, ci și a celei prezente. Cristian Antim Bobicescu, în articolul său despre originea lui Ieremia Movilă, cel care i-a urmat la tron lui Ștefan Răzvan – și cel care l-a și asasinat – arată că „Dacă Ieremia aparținea dinastiei spre deosebire de Răzvan care era de joasă naștere, și nedorit de moldoveni, sprijinindu-l pe primul, Polonia apărea în ochii Papei drept apărătoarea „legalității” (Bobicescu, p. 36). Autorul, specialist în relațiile moldo-polone în perioada medievală, arată în continuare că “Părem a ne afla în fața unei polemici. Căci opinia dominantă existentă în Polonia era aceea că în Moldova fie nu este nobilime, ci toți sunt egali între ei, și că acolo „fiecăre de-abia ce începe să

pască oile și deja vrea să ajungă mare pan și să devină voievod". Aceasta este opinia lui Ossoliński la 1553, dar două decenii mai târziu epigonii lui Paprocki scriu același lucru (că moldovenii acceptă domni de joasă naștere) și opinia se menține până pe la 1620 când un participant la campania lui Żółkiewski de la Țuțora scrie că „moldovenii au obiceiul să se supună celui care stăpânește capitala”, fapt care implică în concepția polonului nostru o sensibilă lipsă a sentimentului dinastic în Moldova”. (Bobicescu, p. 46).

În acest context înțelegem mai bine provocările la care își propusese Nicolae Bălcescu să răspundă prin capitolul său despre Ștefan Răzvan. Bălcescu îl utilizează pe Ștefan Răzvan ca pe un simbol împotriva sclaviei. Toate idealurile Revoluției de la 1848 – care presupuneau o transformare radicală a structurilor sociale și de putere, prin pierderea privilegiilor deținute de o anumită clasă – nu puteau fi îndeplinite fără abolirea sclaviei. Bălcescu concentrează în imaginea lui Ștefan Răzvan egalitatea dintre clase, ceea ce însemna nu doar considerarea *țiganilor* ca egali *românilor*, ci și pierderea privilegiilor *boierilor* în raport cu *țăranii*: „Născut țigan dintr-un neam osândit de veacuri la robie, el fu încă o dovadă puternică cum că în ochii providenței nu sunt popoare alese și popoare osândite, că ea răspândește deopotrivă îndurările sale peste toți oamenii fără deosebire de națiune, dar punând pe fruntea fiecăruia pecetea Dumnezeirii și declarându-l cu drepturi deopotrivă ca toată omenirea, la libertate, la egalitate, la virtute și la adevăr” (Bălcescu, 1887, p. 236).

Aceste cuvinte erau îndreptate împotriva domnitorilor din Moldova și Țara Românească. Dan Berindei arată că Bălcescu luase parte la Revoluția de la 1848 din Franța. În februarie 1848, alături fiind de parizieni, rupe o bucată de catifea de pe tronul regelui Ludovic-Filip și o trimite lui Vasile Alecsandri ca semn al „biruinței „minunatei Revoluții””. Întors în țară cerea publicarea cât mai urgentă a măsurilor privind eliberarea sclavilor romi (Berindei, 1969, p. 21; 24). Bălcescu, la fel ca restul aboliționistilor, era conștient că libertatea românilor era ferecată în sclavia romilor. Pentru a se emancipa, pentru a fi primiți și tratați respectuos în cadrul mării familii europene, unde se simțeau mai atașați de partea latină, în special franceză cum era de altfel și firesc, românii aveau nevoie să-și smulgă libertatea din mâinile romilor. Secolele de sclavie în care românii învățaseră să îi privească pe romi ca pe „cea mai abjectă clasă a societății” lăseseră urme adânci în societățile moldavă și valahă. Prima referință la domnia lui Ștefan Răzvan provine din Letopisețul Țării Moldovei, scris de Miron Costin, fără însă a face vreo precizare asupra originii sale. În schimb, alte surse istorice din secolele XVI – XVII, exterioare spațiului românesc, fac numeroase referiri la originea sa etnică. Bălcescu avea astfel de schimbat o opinie care se împământanise în istoriografie.

Poate că unul din motivele pentru care Ștefan Răzvan avea să marcheze atât de profund conștiința națională nu a fost doar acela că i-a fost imputată legitimitatea, ci și apropierea lui prea mare de valorile vestice, în speță teama moldovenilor și a muntenilor

de a fi introdus catolicismul în cele două țări ca urmare a apropierii lui Ștefan Răzvan de un principe transilvan apropiat Papei. Melchisedec Ștefănescu, membru titular al Academiei Române, arăta că: „Batori, [...], trimise cu Răzvan și unu Episcopu catolicu de ai sei, ca să conducă papismulu din Moldova în folosulu Ungariei” (Ștefănescu, 1883, p. 256). Dintr-un alt articol al său mai aflăm o informație esențială cu privire la ștergerea memoriei domnitorului rom: „Răzvan, ce s-au fost făcut domn fără cuviință (care pentru acésta nici în catalogul celor ce au domnit se arată)” (Ștefănescu, 1883, p. 276).

Într-o colecție de cântece populare românești din 1869 apărea o baladă despre un domnitor moldovean numit Ciubăr (numele este vădit ales cu semnificație, făcând trimitere la pastoralitate ca element definitoriu al culturii populare românești, „ciubăr” fiind un vas de lemn care se folosește în prepararea brânzei). În baladă numele său alternează cu cel de Bogdan. Aflăm că la căsătoria fiului său, „Deci galantonul Ciubăr/ Zestre nurorii iau datu/ Scule de aur leitu/ Odoare de mare prețu/ Șapte terguri de negoțu/ Și trei sute de moșii/ Ear de țigani mii de mii.” Numărul sclavilor îl depășește pe cel al tuturor celorlalte bunuri oferite ca zestre. Știm că sclavii romi erau incluși în listele de zestre. Totuși, ceea ce mi-a atras atenția, în condițiile în care Ciubăr ar fi domnit, după opinia lui Gheorghe Șincai, în secolul al XV-lea, sunt următoarele versuri: „Și zicând : "Unde-i Ciubăr. Al nostru părinte bun, /Unde'i fiul său Bogdan/ Să ne scape de Tatari,/ Ce ne mână ca pe boi/ Și ne taie ca pe oi; Să ne scape de Țigani/ Ce domnesc în curtea sa,/ De când bunii noștri Domni,/ Au pierit ș ne-au lăsatu." (Stamati, 1868, p. 94; 117).

Domnia lui Ștefan Răzvan are loc în secolul al XVI-lea, totuși fiind o baladă populară este un produs al memoriei colective populare, deci supusă transformărilor și adaptărilor în funcție de nevoile culturale ale grupului care o creează. Se produce o dilatare și o restrângere a timpului istoric în funcție de mesajul pe care vrea să-l transmită balada. Acest produs cultural reliefează cu claritate trauma colectivă a românilor ca popor hărțuit, cotropit și uneori din rândurile căruia tătarii iau chiar și robi. Această imagine o depășește pe cea în care românii îi dăruiau pe romi ca daruri de nuntă, aceasta fiind o normalitate, un „obicei al pământului”. La toate acestea se adaugă antiteza dintre Ciubăr și „Țiganii care domnesc în curtea sa”, Răzvan fiind numit de Gheorghe Șincai ca „cel dintâiu dintre țigani”. Balada are tonul versurilor lui poetului național al României, Mihai Eminescu, din Scrisoarea a III-a, dedicată lui Ștefan cel Mare: „Cum nu vii tu, Țepeș doamne, ca punînd mîna pe ei,/ Să-i împarți în două cete: în smintiți și în mișei,/ Și în două temniți large cu de-a sila să-i aduni,/ Să dai foc la pușcărie și la casa de nebuni!” (Eminescu, 1881). Versurile sunt pline de chestionări ale unei sorti potrivnice a românilor conduși de o clasă politică coruptă. Pe lângă aceste elemente ale unei istorii potrivnice românii mai trebuie să facă față faptului că „Țiganii domnesc în curtea domnitorului”, aici având reificată imaginea lui Ștefan Răzvan ca reprezentant al tuturor „țiganilor”.

„Țiganul împărat” ca traumă națională se reflectă atât în memoria colectivă populară, cât și în memoria colectivă cultă. Cele două memorii își dau mâna pentru a veni în întâmpinarea acestei traume. Ambele memorii sunt responsabile în a produce contra narațiuni care să vindece trauma. Trauma „țiganului împărat” avea să răsună și în perioada legionarismului interbelic. În programul politic al mișcării legionare, xenofobismul — respectiv, antisemitismul ca principală variantă a acestuia — se constituie, cum este ușor de presupus, într-o direcție fundamentală; el traduce integral, în variantă autohtonă, rasismul promovat de nașiști. „Purificarea rasială a poporului românesc este o problemă de viață și de moarte”, scria Traian Herseni. După el, destrămarea unui popor este cauzată tocmai de alterarea sa etnico-rasială: „Fără nici o îndoială, decăderea poporului român se datorește infiltrării în grupul nostru etnic a unor elemente de rasă inferioară, corcirii sângelui străvechi, geto-roman, cu sânge fanariot și țigănesc, iar acum în urmă cu sânge jidovesc”. În viziunea legionarilor, ideea de „țiganizare” avea o încărcătură simbolică aparte, fiind asociată cu episodul istoric în care un domn de origine romă, Ștefan Răzvan, a ocupat pentru scurt timp tronul Moldovei. Această referință era folosită ca exemplu negativ, pentru a sugera degradarea elitelor conducătoare atunci când „sângele străin” pătrunde în structura de putere.

Teama românilor de a nu fi considerați țigani a fost un laitmotiv în cultura română. Imaginea românilor ca țigani a concurat în imaginarul european chiar din secolul al XIX-lea: „Spiritul românesc așa de tare se debilită, încât boerimea se rușina de a mai vorbi românesc, afară de țigani și servitori. Ba însuși boerimea română suplică la principe, ca nici-un tiner boer, care nu va învăța carte grecescă, se nu se mai primescă în funcțiune publică. Ce rușine!! — La atâta umilire ajunse Românul în vetra sa. Încă: și de gloriosul nume de „român” se lăpădară și răspundeau: Eu sunt moldovean, nu român; pentru că român era egal cu țigan” (Lăzăriciu, 1884, p. 95). În 1891, la un curs universitar, rectorul universității din Cernăuți. Fr. Schuler von Libloy, un antiromân înverșunat, ofensase pe români spunând că s-ar trage din „țigani”. Bucovineanul Aurel Băleanu, prezent la curs, provocându-l la duel l-a silit pe rector să-și retragă cuvintele și să-și ceară scuze într-o ședință publică (Chiper, 2014, p. 26).

Piesa lui Hașdeu a avut un puternic ecou în cultura românească, mai ales prin măiestria scrisului lui Hașdeu, avându-l totuși ca reper pe William Shakespeare. Răspunsurile culte n-au întârziat să apară, intelectualii vremii prelucrând răspunsul venit pare-se din cultura populară, al „țiganului împărat”, pentru a contracara eventualele efecte transformatoare la nivel social pe care ar fi putut să le producă opera lui Hașdeu. Rasismul față de romi s-a dezvoltat o dată cu creșterea numărului de publicații tipărite, care au cunoscut o explozie începând cu a doua jumătate a secolului XIX. Anecdotele din popor pe seama romilor constituiau o rubrică specială în unele din aceste publicații. „Țiganii flămânzi la ispravnic”, o astfel de „anecdote”, înfățișează situația unei mulțimi de romi înrobiți, „înainte de dezrobire”, care erau ținuți flămânzi de către stăpânul lor, „un

moșier mare”, și nu primeau de mâncare decât seara. Mergând în fața stăpânului pentru a-i cere mâncare, romii nu sunt în stare să vorbească deslușit în limba română, reieșind din spusele lor că „primesc de mâncare de trei ori pe zi și o dată seara”. La acestea, boierul răspunde: „Ești baragladine, că pun să vă tragă câte cincizeci de harapnice de fiecare”. Pe aceeași pagină mai apar alte „anecdote” despre romi, ultima din ele fiind „Țiganul împărat”.

Aflăm că un „strănepot de-al lui Faraon, în ce țară nu se știe, ajunsese iarăși să fie înălțat la împărăție”. Urcându-se pe tron și fiind înconjurat de „logofeții cei mari, și puternicii țării”, tatăl său se apropie de el și îi spuse în șoaptă: „— Dragu tetii ! dragu tetii ! ie sama să nu-ți dai pe teapa ta țigănească, că ne feșteleşti neamul, și nu ne-om mai putea câștiga pînea cu ciocanul! Mai cere și tu minte delà alții cu inprumut, că doar îi ști cum să te porți inpărătește!” Răspunsul lui „Ciaurică²-împărat” este acela de a da ca primă poruncă supușilor săi spânzurarea tatălui său, „să-l pună în juvăț” (Bogdan, 1891, p. 4). Privind la structura „anecdotei” sunt două aspecte care interesează: faptul că nu se știe în ce țară ajunsese împărat un rom și că ajunsese din nou. Lipsa de localizare are rolul de a întări ideea că romii nu aparțin niciunui spațiu, dar mai ales de a neutraliza prezența lui Ștefan-Răzvan pe tronul Moldovei. Faptul că se arată că un alt rom, în afara lui Ștefan-Răzvan, avusese șansa de a ajunge din nou împărat și că se comportă la fel ca cel dinaintea sa, prin uciderea tatălui, arată că romii nu sunt compatibili cu pozițiile de putere, acestea fiind doar ocazii de a-și manifesta ura de sine instrumentalizată la nivelul anecdotei prin negarea și distrugerea propriilor origini – asemănător efectului de bumerang – poziția de putere nu poate fi atribuită unui rom – aceasta se întoarce în final împotriva lui distrugându-l.

---

² De la *chavo* în lb. rrom. = băiat, fiu, copil

„Răzvan Vodă” ca mijloc literar de construire a unui erou care să ne împace cu trecutul

Până să fie jucată piesa „Răzvan Vodă” în 1867 la Iași, B. P. Hașdeu publicase lucrarea „Ioan Vodă cel Cumplit” în 1865, „întâia lui mare scriere istorică [...] de o valoare neobicinuită în istoriografia noastră” (Apostolescu, 1912, p. 27). La momentul reprezentării piesei la Iași ecoul proverbului legat de „Țiganul care a ajuns împărat...” era deja unul puternic în Moldova și Valahia, așa cum ne informează I. H. Rădulescu. Însă, așa cum am putut vedea în opera lui Gheorghe Șincai, acesta era foarte puternic mai ales în Transilvania, locul de unde venise și primul răspuns „oficial”, „Hronica românilor și a altor neamuri”, în raport cu domnia lui Ștefan-Răzvan.

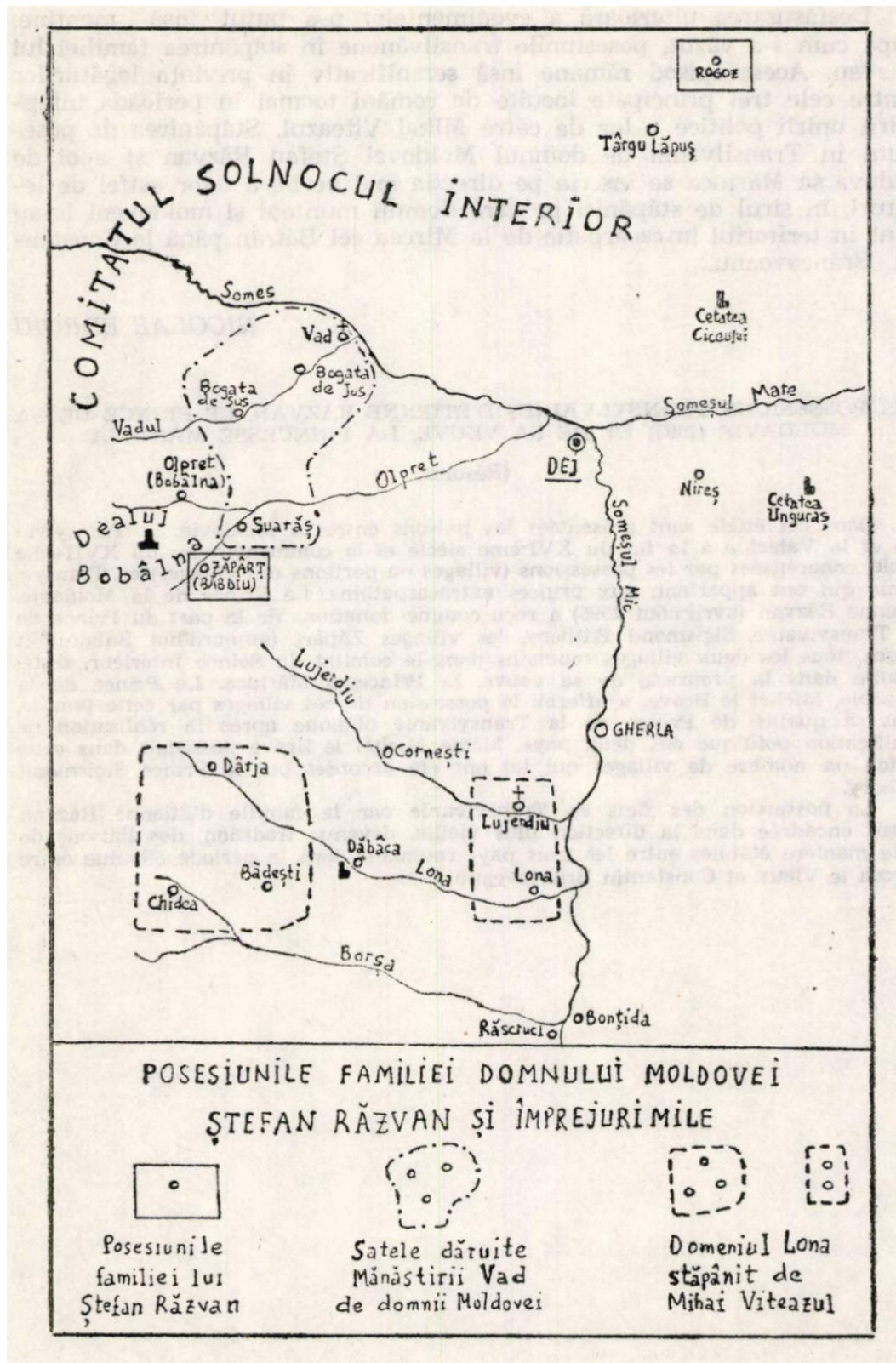
Ioan Budai Deleanu, la fel ca și Gheorghe Șincai – unul din cei mai de seamă reprezentanți ai Școlii Ardelene, mișcarea românească cultural-politică unionistă din Transilvania, scrie în secolul al XVIII-lea prima epopee din cultura română, intitulată „Țiganiada”. Observăm deja un patern: primele opere literare de amploare ale românilor au ca subiect romii! Scrisă cu cel puțin cinci decenii înaintea piesei lui Hașdeu, epopeea numește unul din personajele sale din „Tabăra Țiganilor” „Răzvan”. G. Bogdan Duică arată că Ioan Budai Deleanu „referindu-se la lașitatea țigănească”, adnotează strofele cu aluzii la anumite evenimente istorice, lașitatea romilor fiind exprimată prin intermediul personajului „Răzvan fierarul”:

„Dar cîz! Dă n-avem chef de bătae,
La ce să purtăm atîta pază,
Că doară Turcii să nu ne tae?
La ce s-apucăm arma vitează?
Cînd fără arme ca fără povară,
Fuga vine cu mult mai ușoară”
(Duică, 1901, p. 492)

Istoria lui Ștefan Răzvan lăsase urme adânci atât în memoria colectivă cât și în istoriografie. Chiar dacă tronul Moldovei sau Țării Românești mai fusese ocupat de domnitori a căror românităte era pusă la îndoială, Ștefan Răzvan trebuia imaginat ca excepția care confirmă regula. Lazăr Șăineanu abordând problema relațiilor Țărilor Române cu Imperiul Otoman arată că tronul Moldovei și Țării Românești „de când devenise un obiect de venalitate pentru Turci a fost dat tuturor neamurilor – Nemți (Iancu Sasul), Poloni (Miron Barnowsky), Italieni (Gaspar Grazziani), Evrei (Aron Vodă), Armeni (Ion Vodă cel Cumplit), Arnăuți (Ghiculesci) și Țigani (Răzvan-Vodă)” (Șăineanu, 1900, p. 670). Chiar dacă Ștefan Răzvan este inclus în această listă, el nu fusese numit

de către Poartă, ci luase tronul Moldovei cu sprijinul principelui transilvănean Sigismund Bathory, în contra și fără încuviințarea otomanilor.

Dacă până la momentul istorismului romantic boierii de rang înalt și cei de rang mai jos, țăranii liberi, clăcașii și sclavii erau informați asupra trecutului lor istoric prin frescele de pe zidurile mănăstirilor ctitorite de diferiți domnitori și boieri români (din care unele erau special construite ca lăcașuri de închinăciune pentru boieri, altele pentru țărani, iar altele pentru sclavii romi, la care se adăugau curțile domnești și conacele ca prezență permanentă a numelui unui domnitor sau a unei familii boierești) odată cu începutul secolului XIX, numit „secolul naționalităților” sau „secolul istoriei” se începe o amplă campanie de informare și conștientizare asupra trecutului istoric – liant de care noua societate avea atâta nevoie pentru a se constitui într-una modernă: drama istorică avea să fie mijlocul. Dacă până atunci trecutul istoric, prin prezența mănăstirii, a bisericii și a scenelor biblice și a portretelor ctitorilor pictate pe pereții acestora împleteau istoria locală sau regională cu ortodoxismul, prin intermediul dramei istorice, care laiciza trecutul, se trecea la o nouă etapă de construire a istoriei, prin mijloace care implicau scrisul și jocul actorilor, și implicit a memoriei ca fundament al noii națiuni române. Tipăriturile asupra istoriei moldovenești sau a celei valahe erau prea puține și aveau o circulație redusă, cărțile de istoria neamului nu fuseseră scrise, scrisul și cititul erau cunoscute de un segment foarte redus dintre locuitori – drama istorică devenea mijlocul de informare al unui public privilegiat format în special din boieri și orășeni, dar care deveneau ușor purtători și transmitători ai noului mesaj. Așa cum arată Nicolae Edroiu, „Multiplele preocupări ale savantului [B. P. Hașdeu] au putut deruta, și, în privința domniei lui Răzvan vodă, ceea ce era ficțiune se putea confunda ușor cu realitatea istorică” (Edroiu, 1993, p. 513).

Facsimil 1

Până la unirea Moldovei cu Țara Românească în 1859 teatrul românesc avea deja un istoric în reprezentarea unor piese aboliționiste. Raluca Tomi arată că începând cu deceniul al treilea al secolului XIX s-au jucat pe scena teatrelor din Iași și București piese de teatru care prezentau viața sclavilor din coloniile britanice sau franceze (Tomi, 2016, pp. 167-178). În anul 1842 era tipărită la Iași în traducerea lui Iancu Ganea, în alfabetul chirilic, piesa de teatru „Robii” a lui August Kotzebue (КОЦЕБОВЕ, 1842). Aceasta fusese publicată în original în germană în 1796 cu titlul „Die Negersklaven – Ein *Historisch-Dramatisches Gemählde in Drey Akten*”, iar apoi tradusă anonim în engleză în același an sub titlul „*The Negro Slaves – A Dramatic-Historical Piece in Three Acts*” (Hologa, 2020, pp. 137-138). În anul 1843 este jucată pe scena teatrului din Iași, iar cronicile arată că unii boieri au ieșit din sală simțind că piesa îi vizează în mod direct ca stăpâni de robi. În 1855 se juca pe scena aceluiași teatru piesa lui Gheorghe Asachi, „Țigani”, cu ocazia dezrobirii romilor în Moldova.

Bogdan Petriceicu Hașdeu a fost influențat de opera romantică a lui Shakespeare. Se pare că acesta i-a citit piesele în original (Braniște, 2021, p. 102). Titlul primului act al piesei, „Un rob pentru un galben”, este doar un mic indiciu din intenția lui Hașdeu de a-l imita pe cel despre care Alecsandri, care primise invitația de a scrie prefața la traducerea în limba română a piesei „Romeo și Julieta”, a refuzat spunând: „Cine ar avea curajul să se atingă de Shakespeare. Eu unul nu. Nu mă ating de cele sfinte” (Braniște, 2021, p. 106). Încercarea de a descifra sensurile ascunse ale operei lui Hașdeu pentru un neinițiat în domeniul literaturii este dificilă și provocatoare totodată. Nu voi recurge efectiv la o analiză literară, voi încerca să creionez portretul lui Ștefan Răzvan în lumina relației istorie – memorie așa cum se desprinde din piesă.

B. P. Hașdeu pune în relație identitatea românească, prin intermediul „vecinului” (țăran moldovean aservit) Tănase ajuns cerșetor, și identitatea „țigănească” prin intermediul lui Ștefan Răzvan, ca țigan dezrobit. Tănase, ajuns cerșetor printr-un concurs de împrejurări care implica invidia asupra sa venită din partea unor consăteni și pierderea avutului printr-o judecată nedreaptă, se află acum la mila trecătorilor. Unul dintre trecătorii de la care cerșește este boierul Sbierea, care la tânguierile lui Tănase îi răspunde: „Decât cerșetor, mai bine ia toporul și la muncă.” Tănase:

„Vai, jupâne! Vai, jupâne!... Nu cerșește un Român,
Nu cerșește cât mai are un paiu de nădejde'n sân!
Nici eu nu cerșeam, jupâne, pe cât aveam vitișoare,
Ș'un pământ cât trage plugul, ș'o prispuliță la soare;

Sbierea, după cum îi sugerează și numele, pleacă mai departe bodogănind fără să bage de seamă că punga cu galbeni pe care o avea la brâu i-a căzut. Cel care o ridică

de jos este Răzvan. Chiar dacă strigă după el pentru a i-o înapoia, Sbierea îl vede și pe Răzvan tot ca pe un cerșetor. Își continuă drumul grăbit zbierând către Răzvan: "N'am nemic, nemic, nemic!"³ Având în vedere personalitatea enciclopedică a lui Hașdeu, „punga cu galbeni” face trimitere la spusele lui Mihai Viteazul despre Ștefan Răzvan, în care domnitorul muntean afirma că Răzvan i-a furat o pungă cu șase mii de galbeni.

Răzvan nu păstrează punga cu galbeni pentru sine, ci dorește să i-o ofere lui Tănase. Acum intră în scenă punerea în oglindă a identităților de care făceam vorbire mai sus:

„TĂNASE

De la un țigan pomană?

RĂZVAN

Dec! Și totuși pe boier,

Deți da o scârbă de-aramă, tu l'ai fi urcat la cer?

TĂNASE

E Român, ori-cum..."

Demnitatea de țaran român a lui Tănase ar fi fost știrbită de acceptarea milei din partea unui „țigan”. Primirea de „ajutor” este refuzată din cauza apartenenței etnice a lui Răzvan la un grup care se aflase de secole în robie – stare socială și juridică inferioară statutului vecinilor în Moldova. Argumentul pe care îl aduce Răzvan lui Tănase pentru a-l convinge să accepte ajutorul sau mila lui este acela că „[...] eu unul nu's țigan de rând, mă jur. / [...] În peptu-mi bate suflet de vultur/ Măiculița fu Româncă...”. Astfel, trăsătura principală de caracter a lui Răzvan, așa cum era acesta prezentat de Nicolae Bălcescu, curajul, este pusă de Hașdeu pe seama „jumătății românești” a lui Răzvan, iar ideea este exprimată chiar prin gura personajului Răzvan. La auzul cuvintelor lui Răzvan, cum că mama sa este chiar moldoveancă, Tănase afirmă contrariat:

„Moldoveancă? Ce-auz, Doamne! Dar asta-i o fărdelege:

Unde s'au aflat

Că s'a 'mpreunat

Corbi cu turturele

Șerpi cu floricele

Urși cu căprioare

Și norii cu soare?...

O porumbiță să-ndure un bărbat cioroiu..."

---

³ Am ales să redau citatele așa cum apar ele în ediția lucrării din 1909: Hașdeu, B. P. (1909) *Răzvan și Vidra*, Editura Librăriei Leon Alcalay, București.

Comparația pe care Hașdeu o face aici prin intervenția personajului Tănăse, care ulterior avea să devină un sfătuitor de încredere al domnitorului Răzvan, dar veșnic aducându-i aminte de „țigănia” lui și de „dreptul ilegal” de a ocupa tronul, nu este întâmplătoare. Atașamentul lui Hașdeu la teoria evoluției și aprecierea intelectuală față de Charles Darwin sunt evidente din conținutul celui de-al doilea volum al *Istoriei critice a românilor*, publicat în 1875, unde discută pe larg teoria evoluției în raport cu omul și mediul înconjurător (Hașdeu, 1999, pp. 565-576). Căsătoriile dintre romi și români fuseseră interzise în timpul sclaviei, cu mici excepții în timpul domniilor anumitor domnitori. În anul 1927, Gheorghe Sion publica lucrarea „Emanciparea țiganilor”. El reia formularea lui Hașdeu într-o discuție a sa cu Maria, roabă a altor boieri, dar care locuia pe moșia sa. În centrul discuției dintre ei era căsătoria ei cu Ion, țăran aflat pe moșia lui Sion: „Dar este ceva la mijloc: nu știi tu că corbul⁴ cu porumbița nu se pot împărechia? Tu, din păcate, ești Țigancă, roabă. Ce-ar zice stăpânii tăi?” (Sion, 1924, pp. 13-14). Lucrarea prezintă viața „țigăncii” Maria, care așa cum o descrie autorul „purta încă trăsăturile sau urme a unei adevărate frumuseți țigănești. Talia ei naltă și sveltă, extremitățile mâinilor și picioarelor fine și delicate, regularitatea trăsăturilor feței, care-i da aerul de o statuă indiană, pielea ei fină, în care părea că luptă albeața cu rumeneala, ca să gonească vinețeala înăscută în rasa ei primitivă, ochii ei mari albaștri azurii, umbriți de niște gene lungi și sprâncene negre și dese, ușor arcuite, către vârful resfrânate spre tâmples, iar spre mijlocul frunții împreunându-se mereu ca cum voiau să arate grijile și întristările sufletului... iată pe scurt tipul sau idealul căruia Ion Buruiană închina bărbăția lui românească, cu toate că număra cinci, șase ani mai puțin decât ea, cu toate că pe fața ei sbânciturile arătau o stare de decadentă. El însă nu căuta să-i numere anii, nici dinții din gură, pe cari în adevăr, i-ar fi putut invidia orice regină, ci căuta să se convingă dacă ea are celelalte calități care le așteaptă un muncitor dela tovarășa vieții sale” (Sion, 1924, pp. 17-18).

În condițiile în care tatăl lui Ștefan Răzvan ar fi fost un sclav rom iar mama româncă, conform obiceiului pământului copilul de sex masculin ar fi urmat soarta tatălui. „Împreunarea” unui rom cu o româncă, descrisă în termeni evoluționiști, este prezentată ca o anomalie a naturii. Plecând probabil de la studiul lui Darwin asupra cintezelor, prima comparație făcută este cea a împerecherii dintre un corb și o turtura. Lista continuă cu o serie de perechi din specii diferite, iar Hașdeu folosește această figură de stil tocmai pentru a evidenția cât de mult erau dictate în epocă atitudinile față de romi de diferențele rasiale. Pentru a oferi, în sfârșit, publicului răspunsul cu privire la „ce e” Răzvan, Hașdeu face ca acesta să se audă chiar prin gura personajului, ca asumare personală: „Dar numai Român nu-l cheamă, că mult mai Român sunt eu!”

---

⁴ Vezi pagina 77, există în prezent un neam de romi, așezați mai ales în jurul Bucureștiului care își spun „corbeni”. Denumirea este de fapt o rasializare a romilor, iar romii înșiși au internalizat-o.

(referindu-se la boierul Sbierea); „Eu nu’s Țigan... ți-am mai spus’o!... Nu mă mai tot zăpăci!...”.

Problema amestecului de sânge are de fapt substraturi mai fine în contextul domniei lui Ștefan-Răzvan și a problemei legitimității lui și a urmașilor lui pe tronul Moldovei. Prin faptul că Răzvan a avut în realitate copii cu soția sa, se poate trage concluzia că acești copii, în cazul celor de sex masculin, ar fi putut avea pretenție la tron, tronul Moldovei rămânând astfel „pentru eternitate pângărit”. Problema amestecului de sânge capătă astfel o dublă semnificație în relațiile de putere: istoricii care vor urma vor încerca cu tot dinadinsul să îl facă pe Răzvan „român”, iar elita romă să îl facă „rom”. Așadar, doar evidențierea uzurpării tronului prin trădarea lui Aron, avea să apere tronul Moldovei și să schimbe direcția istoriografiei. „Țiganul împărat” – ca răspuns pare-se din partea culturii populare (în fapt acest răspuns a fost infuzat în cultura populară de către intelectuali, cărturari) – avea să apere tronul și imposibilitatea ungerii pe el a unui „țigan”.

„VIDRA

Sânt mamă!

Aici copilul se mișcă... Simțindu-l în sânul meu,

Uit toate și văd acuma, văd că-s femeie și eu!...

(afară se aud strigăte: să trăiască Răzvan Vodă)

RĂZVAN

Ascultă, iubito Vidră! Ascultă, scumpo soție!...

Sângele nostru din leagăn va moșteni o domnie!...”

(Petriceicu-Hașdeu, 1909, pp. 158-159).

Dacă Nicolae Bălcescu îl prezentase publicului pe Răzvan ca „țigan”, Hașdeu îl prezintă ca „român”. Explicația este simplă și depinde de contextul politic în care cei doi autori își scriu operele: Bălcescu pune accent pe identitatea romă a lui Răzvan pentru a impulsiona clasa boierească să-i elibereze pe romii înrobiți, fiind un simbol emancipator, iar Hașdeu pune accent pe apartenența românească a lui Răzvan ca mijloc de împăcare cu trecutul, pentru o istorie în care trecutul Moldovei fusese „pătat” de prezența lui Răzvan pe scaunul de domnie. Hașdeu o prezintă pe Vidra, ca româncă, purtătoare a idealului național al unirii țărilor românești. Într-o replică a Vidrei, Răzvan ia chiar locul lui Mihai Viteazul, cel care reușește, după moartea lui Răzvan, să unească cele trei țări. Vidra pune pe umerii săi greua povară a dezideratului unirii, arătând că cel care ar fi putut realiza acest vis național era „împărat” și nu „vodă”:

VIDRA:

„O domnie fericita... Ba inc’asi mai vrea ca mâne

Tu sa legi intr-o cunună toate țările române,
Incă de la Marea Neagră pân' la falnicul Carpat.
Sa nu domnești ca un vodă, ci ca Răzvan împărat!

Aici, mesajul este subtil transmis de Hașdeu lui Carol I, ca nou domnitor al românilor, care trebuia să aibă ca prioritate idealul unirii cu Transilvania și cu celelalte provincii românești. Niciunul din domnitorii români nu a fost vreodată numit, nici măcar într-o operă literară, „împărat”. Nicolae Iorga avea să încerce să arate că titlul de „domnitor” echivala cu cel de împărat, așa cum voi detalia mai jos. Afirmația lui trebuie însă privită în contextul larg al începutului naționalismului românesc.

După Unirea din 1859 a Moldovei cu Țara Românească, Principatele Române au nevoie de o narațiune istorică națională în care greșelile trecutului trebuie îndreptate sau „acoperite”, iar opera dramatică a lui B. P. Hașdeu aceasta va face: scena de final a piesei de teatru îl înfățișează pe Răzvan rănit de dușmanii săi și dându-și duhul la picioarele tronului Moldovei, fără a apuca să se urce pe el, ultimele cuvinte ale lui Răzvan fiind „Țigan!... Țigan!... Apă!... Apă!...”. Este interesantă alăturarea pe care Hașdeu o face între „Țigan” și „Apă”. Nu o consider întâmplătoare, așa cum nimic nu este întâmplător într-o operă literară, ci totul are un sens, care uneori este clar descoperit publicului, iar alteori, așa cum este cazul lui Hașdeu – un intelectual de anvergură universală – cititorul este lăsat uneori să se ghideze după „boabele de fasole” lăsate publicului ca indicii de autor. Pe de o parte apa va stinge obârșia țigănească a acestui domnitor, iar o altă interpretare la care mă gândesc este chiar proverbul „s-a înecat ca țiganul la mal”, Răzvan fiind atât de aproape să ajungă pe tron, dar eșuând în visul său.

Piesa lui B. P. Hașdeu a fost jucată intens din 1867 și până astăzi. Cronicile teatrale nu se feresc să facă referire clară la originea romă a domnitorului, care este adesea instrumentalizată în funcție de specificul publicației. Prin modul în care sunt introduse în articol mai multe proverbe despre romi, mi-a atras atenția un anunț din 1931 care informa publicul că piesa va fi jucată la Teatrul Național: „„Răzvan și Vidra” sau „Ce pățești când te iei după femeie””. Se arată despre Răzvan că, găsind punga cu galbeni pierdută de boierul Sbierea, „În loc sa-i ardă un chef în lege, el vrea s-o dăruiască unui sărac. Vorba aia: știe țiganul ce-i șofranul!” Această „vorbă” trimitea la înapoierea culturală a romilor. Autorul, care semnează cu un pseudonim, vrând să sublinieze atașamentul lui Răzvan față de Vidra, arată că „Răzvan, ca tot țiganul care-și laudă ciocanul, o ridica în slava cerului și e gata să facă moarte de om [pentru ea]”. Iată un al doilea proverb românesc despre romi inserat în text! După ce sunt făcute o serie de comparații între luptele politice și militare duse de Răzvan pentru tronul Moldovei și unii politicieni de seamă ca Nicolae Titulescu sau Constantin Argetoianu din perioada interbelică, aflăm că „Țiganul însă tot țigan! îndemnat de nevastă-sa Vidra vrea să-l omoare pe Aron Vodă și să-i ia locul, întotdeauna când țiganul a ajuns împărat, întâi pe

tat-su l-a spânzurat!” Aici sunt inserate două proverbe deodată, ultimul fiind cel mult discutat aici. Sub influența Vidrei declară război polonilor: “Aici i se înfundă și scris i-a fost să se înece la mal.” Un alt proverb arhicunoscut în cultura română, având sensul că romii atunci când sunt pe punctul de a reuși, atunci eșuează. Articolul încheie apoteotic cu „Răzvan care cade în luptă și-și mănâncă astfel biserica” (Omul din culise, 1931, p. 6). Acest ultim proverb, al „țiganului care și-a mâncat biserica” este poate cel mai dezumanizant proverb față de romi din cultura română. El transmite că romii nu pot avea sentiment religios, că nu pot înțelege ideea de divinitate, spiritualitate.

Ștefan Răzvan între imperativele de „Dominium eminens” și „naștere joasă”

Între 1921-1922, Dimitrie Gusti, fondatorul sociologiei românești, în calitate de Președinte al Institutului Social Român, a organizat o serie de 23 de prelegeri prilejuite de nevoia adoptării unei noi constituții. După cuvântul său de deschidere, primul vorbitor a fost Nicolae Iorga, tema sa intitulându-se „Istoricul Constituției Românești”. După o serie de referiri la ideea națională și a existenței unei națiuni pe un teritoriu definit, acesta tratează ideea Domniei: „Acum câteva decenii se discuta cu multă aprindere dacă „Domn” este mai puțin decât Rege sau mai mult, și s-a luat hotărârea de a se face din „Domnitorul” Românilor – și „Domnitor” este un termen mai nou, care nu face parte din comoara noastră cea mai autentică – Regele Românilor, în credința că monarhia românească a fost ridicată astfel peste situația ei din trecut. Istoricii pot spune însă că adoptarea titlului de Rege în locul celui de Domn este o scădere, fiindcă „Domn” însemna „Împărat”, „dominus noster Imperator”, cum se zicea în Roma, și Papei însuși, când a avut caracter imperial, i s-a zis „dominus noster Papa”, ba chiar „domnus noster Papa”, în loc de „dominus”. Împăratul a trăit în conștiința poporului nostru fără întrerupere de la Roma până la Bizanț, și mai târziu, în afară de Bizanț chiar, în formele particulare modeste pe care eram în stare să le dăm. Întregimea puterii imperiale era în mâinile Domnului românesc.” (Iorga, 1922, p. 8).

Iorga evidențiază în continuare că „Domnii” de-a lungul secolelor XVI, până la instaurarea domniilor fanariote, erau numiți cu acceptul sau prin dorința liber exprimată a boierilor țării, mari și mici. Prin „boieri mici” înțelegându-se chiar țărani țării. O altă idee exprimată de Iorga în discursul său este aceea că pe tronul țării erau aleși bărbați care aveau descendență domnească. Importanța acestei descendențe este tratată și de Cristian Antim Bobicescu în articolul său asupra originii lui Ieremia Movilă, cel care i-a urmat la tron lui Ștefan Răzvan. Autorul arată că ducele de Sessa, ambasador al Spaniei la Roma, îl informează pe regele său, Filip al II-lea, asupra unei discuții dintre un sol polon și Papă în care Ștefan Răzvan este numit de către moldoveni „om de naștere joasă” („mal quisto”), iar Ieremia Movilă – „Ieremia din lignajul vechilor („antiguos”) voievozi”. (Bobicescu, ..., p. 36). Așadar, Ieremia Movilă invocă un drept „legal” în vederea ocupării tronului Moldovei, iar Ștefan-Răzvan nu.

Gheorghe Ghibănescu, genealogist, analizează componența divanurilor Moldovei și Țării Românești în secolul al XVI-lea („demagogii liberali” sau “deputații lui Răzvan”), precum și descendența domnitorilor: în Moldova, din linia lui Ștefan cel Mare, iar în Muntenia, din cea a lui Mircea cel Bătrân. El identifică 26 de domnii în Moldova, dintre care 5 considerate uzurpări, restul fiind „domnii drepte”, adică recunoscute de Poartă. Ștefan Răzvan apare în lista domniilor drepte, deși nu fusese confirmat de sultan, ci de Sigismund Bathory. Ghibănescu introduce o contradicție: deși îl include pe Răzvan

în lista domnitorilor oficiali, în analiza divanurilor îl menționează în schimb pe un anume Ștefan Radu, confuzie provenită din Letopisețul lui Miron Costin. Istoricul P.P. Panaitescu arată că Miron Costin a comis erori, inventând două domnii inexistente, printre care și cea a lui Ștefan Radu.

Nicolae Iorga folosește această confuzie pentru a susține că Ștefan Răzvan nu putea fi domn fără origine domnească, respingând ideea că un om de rând, mai ales un „țigan”, să fi fost acceptat ca domn. El îl consideră totuși un „țigan de os domnesc”, justificând astfel domnia lui Răzvan (Iorga, 1930,, p. ?) Bogdan Teodorescu subliniază lipsa unei descendențe domnești clare, dar recunoscându-i inteligența, cultura și ambiția. Suspiciunea de trădare apare în relația sa cu Mihai Viteazul, care îl acuză de înșelătorie și dorință de putere.

Privind la faptul că o multitudine de surse din afara teritoriului românesc pun problema originii lui Ștefan Răzvan și a modului în care acesta a murit, tragem concluzia că acestea erau notate tocmai pentru că reprezentau aspecte neobișnuite în raport cu acele vremuri (Decsi Janos, 1866, pp. 238-240). Imaginea de erou tragic a lui Ștefan-Răzvan nu este așadar doar un produs al operei lui Bălcescu, un romantist pașoptist. Bălcescu s-a sprijinit pe o serie de surse românești și străine, mare parte din acestea detaliate de Ștefan Grigorescu. Problema originii sale reprezenta așadar un aspect important și pentru curțile străine, Răzvan fiind exemplul de persoană din afara nobilimii, „humiliquidem genera natum” (Grigorescu, 2015, p. 51) care putea ajunge pe tron – o răsturnare a valorilor medievale referitoare la dreptul de a domni.

Discuția asupra originii lui Ștefan Răzvan și stabilirea originii Rome pe linie paternă sau maternă este capitală. Descendența paternă „țigănească”, mai ales dintr-un rob, ar fi implicat o și mai mare „murdărire” a tronului – despre care se spunea că trebuia ocupat doar de descendenți de domnitori. Așa cum prezintă Iorga problema legitimității – domnitorii români își trăgeau seva de la Traian – „domn” fiind același lucru cu „împărat”.

În jurul originii etnice a lui Ștefan Răzvan există o întreagă istoriografie întinsă între coordonatele unei descendențe domnești, fiu nelegitim, și cele ale unei nașteri joase, „țigan”. De fapt, tocmai această temă s-a constituit într-o mitologie despre această figură istorică, „românizată” de istoricii români și „romizată” de istoricii romi. Dezbaterea are la bază reprezentarea socială și culturală a celor două grupuri. În timp ce pentru unii el se constituie ca o traumă națională, pentru ceilalți este un simbol de recăpătare a demnității.

Pe acest fond trebuie considerate și documentele de cancelarie semnate de Ștefan-Răzvan în scurta sa domnie, redau integral unul din ele care se referă întărirea dreptului Mănăstirii Neamț de a-și căuta și lua înapoi sclavii romi, probabil fugiți:

“1595 (1703) Mai 16, Iași

Io Ștefan voevod, din mila lui Dumnezeu, domn al țării Moldovei. Am dat această carte a domniei mele rugătorilor noștri, egumenului și întregului sobor dela sfânta mănăstire a Neamțului, ca să fie tari și puternici cu această carte a domniei mele, să adune și să ia dreptii lor robi Țigani ce-i au în privilegii, ori unde se vor găsi, sau în țară sau între Țigani domniei mele sau între cei boierești sau între cei călugărești într'altă mănăstire sau ori unde ar fi și să aibă a-i aduce înapoi la mănăstire.

Pentru aceasta, nimeni să nu îndrăznească să-i țină sau să-i oprească înaintea acestei cărți a domniei mele.

Scris în Iași, în anul 7103 <1595 > Mai 16.

Însuși domnul a poruncit.

Alexa logofăt a învățat.

Bucșuleaiu <a scris >.

Arh. St. Buc., M-rea Neamț, LXXXIV/3.

Orig. slav, hârtie, pecete aplicată.”

(Roller, et al., 1950, p. 120)

Movila lui Răzvan

Miron Costin avea să lase informația asupra locului în care fusese îngropat Ștefan Răzvan. Din textul letopiseșului movila lui Răzvan reiese ca un loc al memoriei victoriei lui Ieremia Movilă, „domnul pământean”, asupra lui Ștefan Răzvan, „uzurpatorul de tron” (Costin, 1944, pp. 11-12). Nicolae Bălcescu, preluând informația de la cronicarul moldovean lăsa și el pentru generațiile viitoare un indiciu mnemonic cu rol esențial în construcția memoriei tuturor figurilor de domnitori, regi sau împărați – locul unde a fost îngropat Ștefan Răzvan: „În drumul ce merge de la Suceava la Baia și până astăzi se arată și se pomenește *movila lui Răzvan-Vodă*, loc unde zac neuitate, rămășițele viteazului domn” (Bălcescu, 1887, p. 236).

În 1859, poetul Dimitrie Bolintineanu, lansa, într-un volum sugestiv intitulat „Bătăliile românilor”, poezia „Movila lui Răzvan” (Bolintineanu, 1859). Rostul poeziei lui Bolintineanu este de a risipi memoria lui Ștefan Răzvan, atât de bine ancorată în narativul național de N. Bălcescu: „[...] Leahul cere țara ca o moștenire/ Ungurul trimite pe Răzvan c-oștire/ Numai noi, moldavii, încă n-am vorbit! [...] Câmpul se îneacă într- un lac de sânge/ Ungurii se pleacă, seamănă învinși/ Moldovenii-i urmă de turbare aprinși/ Ungurii iau fuga, moldavii-i gonesc/ Îi omoară, îi prinde sau îi risipesc” (Bolintineanu, 1859). După luna august 1595 Răzvan își pierde tronul, polonii instalându-l în locul său pe Ieremia Movilă. Ștefan Bathory îi oferă sprijin militar lui Ștefan Răzvan pentru a-și putea recăpăta domnia.

Dacă la Bălcescu Răzvan este un „domn viteaz”, care ar trebui recunoscut și integrat în memoria națională de către țară, la Bolintineanu figura lui Răzvan este zugrăvită în antiteză, pe ideea de trădător. Trădarea este înțeleasă prin pericolul îndepărtării moldovenilor de ortodoxism și cel al apropierii de catolicism prin alianța lui Răzvan cu Bathory, principele catolic al Transilvaniei. De asemenea, această „alianță” a însemnat supunerea Moldovei principelui Transilvaniei printr-un tratat semnat la 3 iunie 1595, Ștefan-Răzvan nefiind decât un loțiitor al lui Bathory. După proclamarea lui Răzvan ca domn „Dieta din Transilvania a luat o serie de măsuri privind administrarea veniturilor ce intrau în visteria țării” (Emandi, 1978, p. 114).

Maria Magdalena Szekely, discutând despre necropolele domnești din Moldova ca locuri de memorie, arată că până la Ștefan cel Mare, domnii Moldovei erau înmormântați în bisericile mănăstirilor de la Rădăuți (Bogdan I, Lațcu, Petru I, Roman I, Ștefan I), de la Bistrița (Alexandru cel Bun), de la Neamț (Ștefan al II-lea) și de la Probota (Bogdan al II-lea). Ștefan cel Mare și-a ales locul de veci la Putna, unde au fost îngropați și Bogdan al III-lea și Ștefan cel Tânăr. La Probota au fost depuși Petru Rareș și fiul său Ștefan, iar la Slatina, Alexandru Lăpușeanu. Ștefan Lăcustă pare să fi fost înmormântat la Mirăuți, iar despre alți domni nu există date certe sau au fost îngropați în alte locuri decât mănăstirile din țară (Szekely, 2022, p. 190). Aceste locuri, însumând atât

ortodoxismul, cât și ideea de domnitor de drept divin, au intrat prin intervenția istoriei și a memoriei în circuitul unui pelerinaj mnemonic care combină istoria națională cu ortodoxismul.

Mormintele domnitorilor fac parte din morfologia spațială a mănăstirilor, imaginea lor surclasând destinația acestor spații ca locuri de închinare. Totodată se asigură o permanență a imaginii domnitorilor ca umbre care veghează asupra acestor spații, ei fiind uneori canonizați ca sfinți de Biserica Ortodoxă Română. Ideea prezenței perpetue a domnitorului în raport cu mănăstirea și a ocrotirii neamului reies din poezia „Umbra lui Mircea la Cozia” publicată în 1843 de fabulistul Grigore Alexandrescu, ca parte din programul romantismului românesc: „Sărutare, umbră veche! priimește-nchinăciune/ De la fiii României care tu o ai cinstit:/ Noi venim mirare noastră la mormîntu-ți a depune/ Veacurile ce-nghit neamuri al tău nume l-au hrănit” (Boldea, 2010, p. 50). Această schemă morfo-mnemonică este caracteristică tuturor spațiilor în care a existat o monarhie de drept divin: vezi necropolele regilor Franței din catedrala Saint-Denis sau cea a regilor Angliei din catedrala Westminster Abbey.

Însemnarea locului în care fusese ucis și îngropat Ștefan Răzvan după capturarea sa de către Ieremia Movilă era încă în memoria locuitorilor din jurul satului Areni la începutul secolului trecut. Aceasta se reflectă din însemnările de călătorie în Bucovina făcute de un învățător din județul Olt și publicate în „Albina”: „Iată — continuă Gheorghe, când ne înapoiam — colo sus spre nimeaz e satul Ipotești. Vedeteți movila mică de lângă cea mare?... In ea e îngropat Răzvan, cel ucis din porunca lui Aron-Vodă. Curtea domnească p’acea vreme eră în mahalaua Areni și Aron l-a scos d’aci și l-a dus pân’acolo pe dealul din spatele orașului, spre a fi văzut de toți. Tot în această mahala erau puși în furci cei pedepsiți cu moarte” (Popescu, 1911, p. 306).

Movila lui Răzvan rămăsese un reper la nivelul memoriei colective locale din județul Suceava, chiar dacă aceasta nu era marcată prin plăci oficiale. Un articol din ziarul „Zori Noi”, organ al Comitetului județean Suceava al P.C.R. și al Consiliului popular județean relata în 1976 asupra movilei lui Răzvan. Știrea integrează, prin subordonare, memoria movilei în istoria și memoria mai largă a Sucevei ca „Vast și emoționant muzeu, clădit sub cerul liber, din piatră și pământ și mai ales din faptă, cu nume și locuri, Suceava și împrejurimile sale păstrează, densă, istoria învolburată a înaintașilor”. Răzvan este prezentat ca domn al Moldovei, a cărui figură avea să inspire drama lui B. P. Hașdeu. Inima articolului este sprijinul acordat de Ștefan Răzvan lui Mihai Viteazul în lupta antiotomană în care „Răzvan se dovedea un partizan al realizării unui front românesc antiotoman al Moldovei, Țării Românești și Transilvaniei, ideal al celor mai de seamă cârmuitori ai românilor”. Articolul, conform principiilor comuniste care vizau critica clasei boierești, arată că Răzvan „era țigan și nu „os domnesc””. Această afirmație este contrazisă totuși de următoarea în care se arată că era fiul domnitorului Moldovei Petru Șchiopul și „al unei țigănci” (Iacobescu, 1976, p. 1)! Această din urmă afirmație reflectă

că aceștia erau totuși interesați de ideea continuității de sânge domnesc pe tronul Moldovei.

În ochii comuniștilor accentul asupra identității lui Răzvan este pus pe partea sa „țigăneasă”, care putea fi ușor echivalată cu o apartenență la o clasă socială, romii nefiind recunoscuți oficial ca minoritate etnică de către comuniști. În același timp, prin faptul că avea o mamă „țigancă”, deci roabă, era prezentat ca o victorie a claselor asuprite asupra celor stăpânitoare. Istoriografia creată de Nicolae Iorga în jurul originii lui Ștefan Răzvan arăta într-adevăr că Ștefan Răzvan era fiul lui Petru Șchiopul cu Irina, „o țitoare”. Un manual școlar de istorie a românilor din 1912 îl prezintă pe Ștefan-Răzvan ca „coborâtor probabil din Lăpușneanu” (Aguletti, 1912, p. 119). Această istoriografie, avea rolul de a arăta că pe tronul Moldovei nu ar fi putut sta „un țigan”. Naratiunea produsă de Iorga a fost ulterior contestată de istorici contemporani lui, ca Ion Sârbu, care arată că fiul lui Petru Șchiopul cu sclava romă nu era Ștefan Răzvan, ci „Ștefan-Vodă din Bozen” (Grigorescu, 2015, p. 48).

În 1981 lucrările agricole moderne în plină expansiune comunistă determinau nivelarea unei movile situată pe terenul Stațiunii agricole experimentale din Suceava, la aproximativ 100 de metri de șoseaua Suceava – Fălticeni. Aflăm că „Din păcate, nivelarea movilei, efectuată cu buldozerul, nu a fost supravegheată, distrugerea necugetată a acestui monument neavînd nici un fel de aprobare din partea organelor competente. [...] ea avea o semnificație particulară, fiind cunoscută, de locuitorii din jur, sub numele de „Movila lui Răzvan”. Consemnarea movilei de către Miron Costin, cronicarul Moldovei, și păstrarea locului în memoria colectivă locală, au fost doar doi din factorii care au determinat efectuarea de săpături arheologice pe locul unde fusese ridicată movila. În urma săpăturilor s-au descoperit peste 80 de schelete umane, din care unele decapitate. În groapa comună nu s-au descoperit alte obiecte în afara scheletelor, ceea ce arată că cei uciși au fost înainte lipsiți de haine și obiecte personale (Ignat, 1981, p. 101).

Distrugerea accidentală a movilei lui Ștefan Răzvan reprezintă nu doar o pierdere a patrimoniului arheologic, ci și un eșec în păstrarea memoriei culturale. Deși Miron Costin și, mai târziu, Nicolae Bălcescu consemnaseră cu atenție locul ca reper simbolic al destinului tragic al lui Răzvan, nivelarea sitului în 1981 a șters un veritabil *lieu de mémoire*. Spre deosebire de necropolele domnilor moldoveni din spații monastice — Rădăuți, Putna, Probota sau Slatina — care au devenit repere sacre și politice deopotrivă, movila lui Răzvan a rămas precar conservată, nemarcată și vulnerabilă. Această neglijență reflectă locul ambiguu pe care el îl ocupă în istoria românească: „uzurpator” pentru susținătorii lui Ieremia Movilă, „viteaz domn” pentru Bălcescu, „trădător” pentru Bolintineanu și „simbol de clasă” pentru istoriografia comunistă. Absența unei grijii instituționalizate a permis interpretărilor politice să domine memoria, în timp ce markerul fizic a dispărut. Prin contrast, mormintele domnitorilor canonizați

ca sfinți perpetuează o aură protectoare asupra identității naționale și religioase. Movila lui Răzvan, fiind nivelată fără supraveghere, scoate la iveală fragilitatea memoriilor disputate în fața modernității utilitare. Descoperirile arheologice de gropi comune confirmă violența prăbușirii sale, dar lipsa monumentului material lasă amintirea colectivă fără un punct de sprijin. Distrugerea simbolizează, astfel, o reticență mai profundă a societății românești de a integra un domn de origine romă în panteonul prinților legitimi. În cele din urmă, soarta movilei arată cum tăcerea, neglijența și ștergerea pot funcționa ca instrumente ale excluderii istorice.

Semnificația modului în care a fost ucis Ștefan Răzvan

Pentru îndrăzneala de a fi stat pe tronul Moldovei, ca rom, lui Ștefan Răzvan i s-au tăiat nasul, urechile și apoi a fost tras în țeapă. Aflat în chinurile morții a privit la decapitarea fratelui său. Nici un alt domnitor nu a primit până la el această pedeapsă. „Pedeapsa aceasta groaznică [...] nu era deloc o obișnuință în epocă, mai ales în ceea ce privește oamenii nobili” (Grigorescu, 2015, pp. 124-125). Documentele de arhivă vorbesc despre „sluțirea lui Răzvan”. Sursele vorbesc despre tragerea lui în țeapă, altele despre tăierea capului și punerea lui într-un par în fața cetății Sucevei. Pentru Ștefan Grigorescu, mențiunea pe care o face cronicarul moldovean Miron Costin asupra morții lui Răzvan, anume doar despre tăierea capului acestuia și nu și despre tragerea în țeapă, are la bază stânjeneala de care ar fi fost cuprins cronicarul în a nota că unui domnitor al Moldovei i s-a aplicat o astfel de pedeapsă, împrumutată de la turci, și aplicată doar răufăcătorilor. Dragoș Ungureanu descrie modul în care a fost ucis Ștefan Răzvan ca fiind „de un sadism de domeniul patologicului, total gratuit, practic nu era nevoie de așa ceva” (Ungureanu, fără an). „Acolo, copleșit de somn și de oboseală, a fost prins și dus la voievodul Ieremia, și mai întâi i s-au tăiat urechile și nările, apoi a fost tras în țeapă cu o cruzime nemaipomenită, cu toate rugămințile sale ca să nu fie pedepsit în acest mod îngrozitor, fiind nevinovat” (Decsi Janos, 1866, p. 239).

Moartea lui Ștefan Răzvan în piesa lui Bogdan Petriceicu Hașdeu are loc în sala tronului Moldovei, Răzvan murind demn în luptă, dar fără a reuși să se urce pe scaunul Moldovei. Hașdeu îi oferă astfel o moarte demnă pentru un domnitor român și un sfârșit demn pentru un „țigan” – care nu apucă să se vadă înscăunat. În realitate, Ștefan Răzvan a fost un domn ca oricare alt domn din istoria Moldovei. O colecție de documente din Moldova din perioada 1591-1600 conține numeroase documente semnate de Ștefan Răzvan în calitate sa de domn: întăriri de posesie a unor țigani, pe care îi numește „ai mei”, confirmări de proprietate asupra unor sate, moșii, ape, pământuri pentru diferite mănăstiri (în special Mănăstirea Neamț) sau slujbași ai statului (Roller, et al., 1950, pp. 120-126).

Modul în care a fost ucis Ștefan Răzvan, în calitate sa de domn, a avut răsunet în mai toate curțile regale din Europa, inclusiv la Vatican.

Biserica Răzvan

În centrul capitalei se află o biserică construită în secolul XVI denumită „Biserica Răzvan”. Pe website-ul Crestin Ortodox, la istoricul bisericii se arată că „In "Calendaru Anticu" din 1875, Bucuresti, paginile 84-85, se spune ca "are o vechime de 278 de ani, fiind zidita de Stefan al II-lea, Razvan Voevodu, domnul Moldovei", in semn de înfrățire a romanilor din tarile surori. Asadar, aceasta s-a petrecut pe la 1597". În continuare se arată o însemnare a preotului paroh din 1935 care afirmă același lucru, doar cu diferența că biserica ar fi fost ridicată de Ștefan Răzvan în 1596. Sunt redată apoi părerile unor cercetători conform cărora „Biserica este mult mai veche, construita de un capitan al lui Matei Basarab (1635-1674) numit Razvan, poate pe ruinele alteia mai vechi din sec.XVI, dupa mormintele gasite in jurul sau” (Crestin Ortodox, fără an).

Un articol de presă din Universul, în 1935, intitulat „Precizări istorice cu privire la biserica Răzvan din București” arăta că din lipsa pisaniei (inscripție, de obicei în piatră, în care se arată ctitorii unei biserici sau mănăstiri) vechi nu se poate ști cu exactitate când a fost ridicată. Aflăm că legenda sau tradiția bucureșteană spun că biserica, devenită apoi mănăstire a fost ridicată de Ștefan Răzvan, „care a fost Domn în Moldova (între anii 1594 Aug. și 1596 Martie), pe vremea când Mihai Viteazul era Domn în Țara Românească. Și-a întemeiat-o *pentru înfrățirea țărilor surori*. fapt arătat într-un pomelnic vechiu, *care astăzi nu mai este.*” (Caselli, 1935, p. 4). Ștefan-Răzvan a domnit în Moldova între aprilie – august 1595, după luna august a fost instalat pe tronul său Ieremia Movilă de către poloni. În ambele surse perioada în care a domnit Răzvan este ori devansată, ori lărgită. Nu ne mirăm, acesta este unul din atributele memoriei, și anume de a nu fi exactă. Practic, sursa din 1935 se bazează pe cea din 1875, însă articolul, așa cum voi arăta în continuare, se dorește a fi o deconstrucție a acestei memorii trunchiate. Acesta atacă ideea construirii bisericii „pentru înfrățirea țărilor surori”. În sprijinul argumentului său Domenico Caselli aduce în atenția publicului faptul că „Mihai Viteazul veșnic neîncrezător, precum i era firea, îl face pe Răzvan într-o scrisoare, *trădător, că i-a furat 6 mii de galbeni ungurești, că e țigan, că l-a înșelat și altele*. Aceste „frumoase cuvinte” ale lui Mihai se potrivesc ele oare cu ideea înfrățirii țărilor surori?”

Caselli exclude totuși ideea că „înfrățirea” ar fi putut avea la bază sprijinul real acordat de Răzvan lui Mihai Viteazul în lupta antiotomană, de care Caselli nu este în necunoștință de cauză. El pune accentul pe modul în care Mihai Viteazul l-a descris pe Răzvan și pe lipsa de ajutor de care l-a privat Mihai Viteazul când acesta lupta să-și recapete tronul. „Și cu toate aceste vorbe grele ale lui Mihai, spuse poate la mânie, Răzvan s-a purtat ca un frate față de Mihai și nu ca un țigan, i-a sărit în ajutor, la marea lui ananghie, lucru pe care Mihai nu l-a făcut față de Răzvan atunci când dușmanii acestuia l-au prins și l-au ucis” (Caselli, 1935, p. 4).

Numele „Răzvan” nu era unul uzual în secolul al XVI-lea. Totuși, biserica a dăinuit cu acest nume, inclusiv strada pe care se află biserica este denumită „Răzvan”. De-a lungul timpului, au avut loc diverse săpături arheologice în jurul bisericii cu intenția de a dezvălui istoria acestui loc, devenit unul al memoriei: „Principalele obiective au fost, stabilirea cu cât mai mare precizie a momentului construcției și surprinderea unor eventuale mărturii ale existenței unui lăcaș anterior pe acest Ioc. S-a încercat totodată să se culeagă, cât mai multe dovezi ale legăturii dintre onomasticul Răzvan și biserica în studiu.” În urma săpăturilor s-a constatat existența unei biserici de lemn din secolul XVI. Pe lângă aceasta, au fost descoperite „bordeiele și cuptoarele – furnale, ale meșteșugarilor fierari ce locuiau pe aici, unde, mai târziu a fost consemnată ulița cu denumirea „Frânge hier”” (Ștefănescu, 1999, p. 189). Cel mai probabil acei fierari erau sclavi romi, vestigiile descoperite având o importanță deosebită în contextul actual de recuperare a istoriei și memoriei romilor din România, alături de rămășițele umane descoperite în Movila lui Răzvan, printre care s-ar putea afla și oasele domnitorului Moldovei.

Săpăturile arheologice au dus în final la descoperirea pisaniei bisericii de zid, construită de Ianache Văcărescu, slujbașul de încredere al domnitorului Constantin Brâncoveanu. Cercetarea arheologică nu a dus însă și la descoperirea ctitorului primei biserici ridicate pe acest loc, cea de lemn din secolul XVI. În aceste împrejurări, denumirea bisericii continuă să fie împărțită între numele lui Ștefan-Răzvan, domnitorul Moldovei, și căpitanul Răzvan din oastea domnitorului Matei Basarab. Există o relație de interdependență între figura lui Ștefan-Răzvan, ca domn hulit al Moldovei, și Biserica Răzvan. Pare ca biserica se sprijină pe numele său, ca domnitor al Moldovei, iar numele său – atât de controversat de construcțiile istoriei și memoriei – se sprijină pe biserică. O relație din care ambii parteneri au de câștigat. Probabil biserica Răzvan chiar a fost ridicată în cinstea faptului că „la 12 octombrie 1595 domnitorul Moldovei, Ștefan Răzvan, ocupă Bucureștiul învingând garnizoana otomană care ocupase orașul, după bătălia de la Călugăreni” (Institutul Național al Patrimoniului, 2021).

Ștefan Răzvan și emisiunea sa monetară

Un lucru puțin știut este acela că Ștefan Răzvan în scurta sa domnie a bătut și monedă. Lui îi sunt atribuite două tipuri de monedă, având valoarea de trei groși (Dincă, 2019, p. 1).

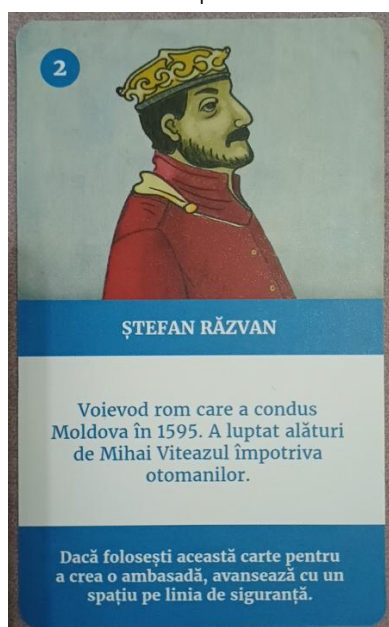
Emisiune monetară de tip imitativ din timpul lui Ștefan Răzvan din Moldova. Pe avers este inscripționat capul de bour încadrat într-un cerc perlat, iar pe revers este bustul lui Ștefan Răzvan purtând o coroană pe cap. Sursă.

Captură de ecran 1. Sursa: <https://cimec.ro/stefan-razvan/>, accesat în 25 septembrie 2025

Ștefan Răzvan ca erou în cultura romă modernă

Manualul de „Istoria și tradițiile romilor” prezintă un detaliat studiu de caz intitulat „Domnia voievodului rrom Ștefan Răzvan în Moldova” (Petcuț, Grigore et. al, 2003, p. 32-33). Pe website-ul Partidei Romilor „ProEuropa” regăsim un articol intitulat „Răzvan, domnitorul rom”⁵. În Calendarul Romilor de pe website-ul Asociației ProRoma ziua de 24 aprilie este declarată ca „Ziua domnitorului rom Răzvan Vodă”, aflând despre acesta că a fost „singurul domn de origine romă al unei țări române”⁶. Petre Petcuț, subliniind efectele unei memorii inconfortabile, îl prezintă pe acesta ca: „Ștefan Răzvan, un „țigan” la conducerea Moldovei” (Petcuț, 2019, p. 82). Figura domnitorului a fost inclusă anul acesta și în cadrul unei expoziții de personalități ale romilor, realizată de Centrul Național de Cultură a Romilor, intitulată sugestiv „Romi pentru România”. Un portret al domnitorului fusese deja inclus în broșura cu același titlu, realizată de Norica Costache la CNCR-RK, și lansată în 2018 la Președinția României, cu ocazia zilei naționale a României de decembrie (CNCR-RK, 2018, pp. 31-34).

De curând a fost lansat un joc de tip monopoly despre istoria romilor. Printre personalitățile rome prezentate apare și Ștefan-Răzvan, alături de Ceja Stojka, Katarina Tajkon sau Nicolae Gheorghe. Jocul a fost realizat de Roma Education Fund, România și Asociația Cu Alte Cuvinte. Ștefan Răzvan este prezentat ca „Voievod rom care a condus Moldova în 1595. A luptat alături de Mihai Viteazul împotriva otomanilor.”

Acestea sunt doar câteva exemple care arată cum figura domnitorului intră în procesul de formare a identității rome moderne. Ele ar putea merge în continuare, însă

⁵ <https://partidaromilor.ro/razvan-domnitorul-rom/>, accesat în 07.07.2023.

⁶ <http://www.asociatiaproroma.ro/site/index.php/domeniu/cultura/calendar>, accesat în 07.07.2023.

din cauza limitării spațiului mă opresc aici. Exemplul lui Ștefan-Răzvan este poate unul din cele mai grăitoare care invită la împăcarea cu trecutul. Figura sa a generat în cultura română expresii ale culturii populare, istorice, literare, teatrale și a relațiilor de putere care nu au fost însă până acum dezbătute într-un mod integrativ, așa cum face lucrarea de față.

Viorel Achim, arată că ascensiunea lui Ștefan Răzvan ilustrează clar existența unei anumite mobilități sociale în societatea românească, unde unii robi aveau posibilitatea de a-și câștiga libertatea și, în situații excepționale, puteau ajunge la ranguri nobiliare și la funcții înalte (Achim, 1998, p. 43). Așa să fie oare? Cazul lui Ștefan-Răzvan este excepțional în această privință. În afara lui, nu există vreun alt exemplu de sclav rom care să se fi ridicat din rândurile sclavilor și să obțină un rang nobiliar, fie el inferior celui de domnitor. O astfel de opinie nu poate decât să denatureze natura instituției sclaviei în spațiul românesc. Un sclav eliberat nu se putea nici măcar căsători cu o femeie liberă, abia fii sau fiicele lui o puteau face. Ștefan Grigorescu, cel care i-a închinat lui Ștefan Răzvan o întregă lucrare, prezintă toate ipotezele cu privire la originea lui Ștefan-Răzvan, cu excepția uneia: descendența lui Răzvan dintr-un tată rom musulman și o româncă, „neglijență” imputată autorului și de Bogdan Teodorescu, secretar general al Societății de Științe Istorice din România, de altfel și prefațatorul lucrării lui Grigorescu (Teodorescu, 2016, pp. 195-210). Ștefan Grigorescu, așa cum arăt prin motto-ul acestei lucrări, afirmă că „în goana după argumente, pseudoistorici de astăzi nu s-au dat înapoi să insereze, în materiale despre istoria minorităților, că tatăl lui Ștefan-Răzvan ar fi fost, nici mai mult nici mai puțin decât țigan musulman [...]” (Grigorescu, 2015, p. 47). În acest caz „demonstrațiile” istoricilor ca Ștefan Grigorescu sau Nicolae Iorga, care au încercat prin diferite mijloace să arate că Ștefan Răzvan ar fi avut neapărat o descendență domnească închid ușa pentru orice dialog intercultural și reprezentare echitabilă a istoriei, în termenii justiției sociale.

Autorul „evitat” de Ștefan Grigorescu este Constantin Rezachevici, care referindu-se la originea lui Ștefan Răzvan arată: „Cheia enigmei se află însă în altă parte. A scăpat atenției cercetătorilor perioadei o relatare din 2/12 ianuarie 1596 a bailului venețian de la Constantinopol, Marco Venier, Către doge, din 2/12 ianuarie 1596, în care acesta scria despre sosirea la Poartă a doi ceauși trimiși de Hasan beilerbeiu Rumeliei cu știrea înfrângerii din decembrie 1595 a lui Răzvan de către Ieremia Movilă. Între cei 800 de prizonieri [ai lui Ieremia Movilă] s-a aflat și Răzvan (despre a cărui execuție turcii încă nu aflaseră), care, acum urmează știrea nouă, trebuia să fie adus aici (la Poartă - n.a.) pentru a primi pedeapsa de a se fi făcut creștin din turc cum a fost mai întâi” (che doveva esser condotto qui a ricevere il supplicio d' esserai fatto Christiano di Turco che era prima) (Hurmuzaki, IV, p. 212))” (Rezachevici, 2001, pp. 783-784). Rezachevici a fost cercetător al Institutului de Istorie Nicolae Iorga al Academiei Române, nu cred că la el s-a referit Ștefan Grigorescu ca la un pseudoistoric.

Ștefan-Răzvan este imaginea străinului, a celui care trebuie adoptat forțat de națiune, din cauza circumstanțelor istorice și social-politice, așa cum a fost Carol I, primul principe străin al României. Dacă Mihai Viteazul ar fi primit ajutor în lupta antiotomană de la un „țigan”, atunci și imaginea de „viteaz” al lui Mihai Bravul ar fi avut de suferit. Ceea ce reușește să facă Bălcescu, avându-l în centrul atenției pe Mihai Viteazul ca simbol al unității și independenței românești, este să amplifice imaginea de viteaz a lui Mihai prin faptul că acesta primește ajutor în lupta antiotomană din partea altui viteaz – creând imaginea de erou tragic a lui Ștefan Răzvan. Faptul că în cronicile vremii Mihai face referire la originea lui Ștefan Răzvan nu face altceva decât să scadă ulterior din măreția lui Mihai, Bălcescu folsoind astfel pe Răzvan din două perspective: ridică imaginea lui Mihai și critică societatea pentru normele înapoiate. Dimitrie Cantemir, așa cum arată și Ștefan Grigorescu, abia îl amintește pe Ștefan Răzvan în „Descrierea Moldovei”. Un aspect important este acela că și cronicile din afara spațiului românesc fac referire la originea și moartea lui Ștefan Răzvan, aspecte esențiale pentru a înțelege locul lui în istoriografia românească.

Ștefan Răzvan este împărțit la nivel istoric atât de romi, cât și de români. În timp ce pentru unii reprezintă un erou, pentru ceilalți este o traumă culturală pentru a cărei vindecare au fost puse în mișcare forțele istoriei, literaturii, culturii populare, teatrului, religiei și în final ale memoriei. Cert este că nu s-a discutat despre locul său în panoplia domnitorilor Moldovei și despre efectele de lungă durată pe care le-a generat domnia sa în cultura română. Imaginea lui Ștefan-Răzvan a fost util instrumentalizată de Nicolae Bălcescu, ca figură emancipatoare – a omului egal cu ceilalți în fața lui Dumnezeu și care are dreptul, la fel ca ceilalți de a se ridica din țărână. Bineînțeles, Bălcescu, ca revoluționar pașoptist, a oferit publicului o imagine idealizată a lui Ștefan Răzvan, însă acțiunea sa de înscriere a lui Ștefan-Răzvan în istoria României, și de a-i oferi un loc printre ceilalți domnitori români a generat apoi un întreg proces de mistificare a originii lui Răzvan și a locului său în istoria României și în istoria romilor. El reprezintă un bun mijloc de înțelegere a construcției rasismului față de romi, imaginea sa trecând uneori prin etape de românizare, cosmetizare sau distrugere involuntară a memoriei – movila lui Răzvan. Modul în care fost executat este specific doar lui, ca „țigan”. Chiar dacă movila lui Răzvan a fost distrusă, imaginea sa în cultura română și în cultura romă modernă constituie un loc al memoriei. Însă nu unul în care memoriile se întrepătrund, converg, cu scopul înțelegerii trecutului și a efectelor sale asupra prezentului, ci unul din care cele două memorii diverg, fără a se întâlni vreodată.

Bibliografie

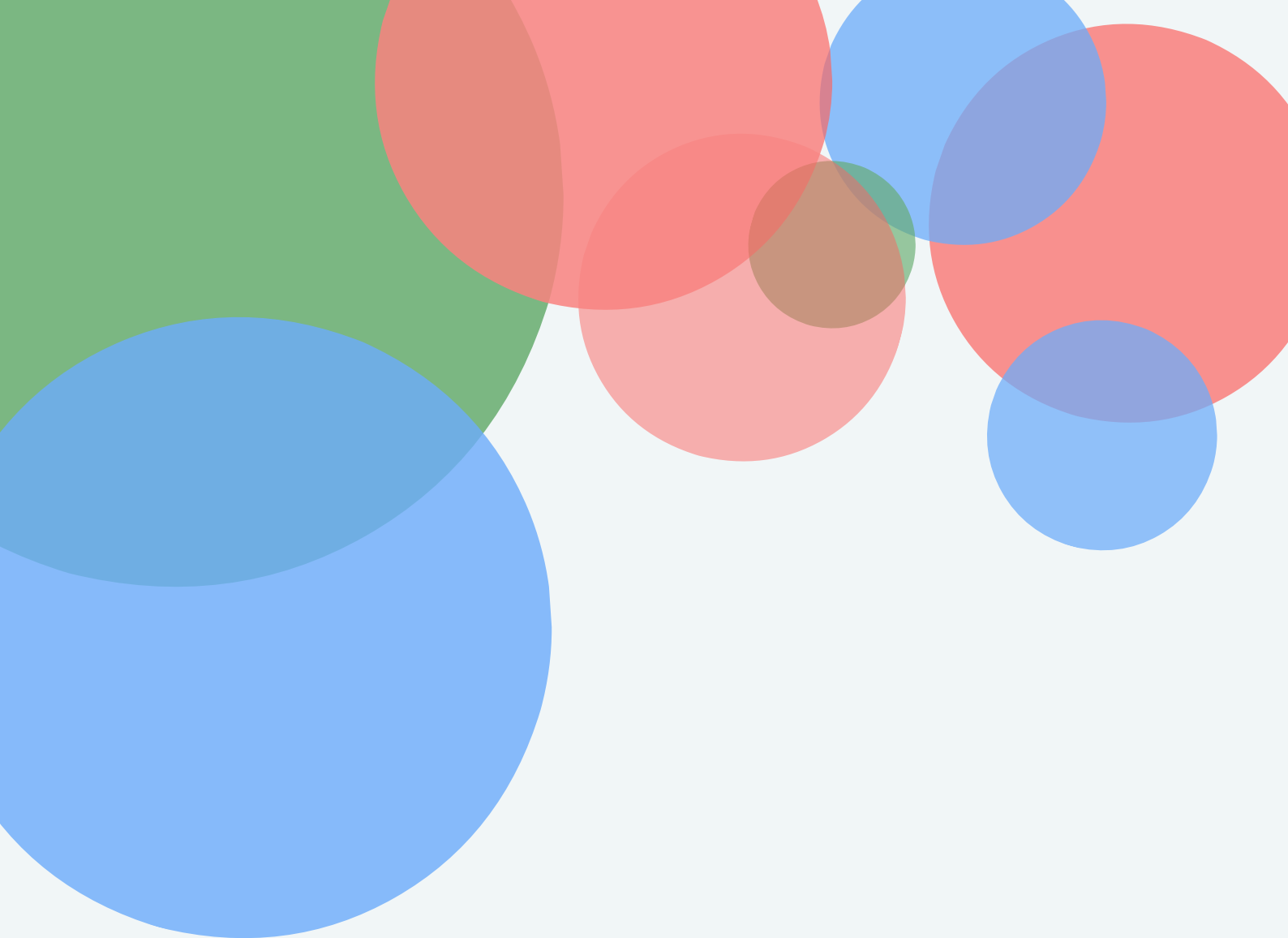
- Grigorescu, Ș., 2015. *Răzvan - Vodă. O figură tragică din cronica Țării Moldovei*. Târgoviște: Valahia University Press.
- Camariano, N., 1940. Primul număr al "României literare din 1852". *Revista Fundațiilor Regale*, VII(10), pp. 132-147.
- Zub, A., 1970. Nicolae Bălcescu și revoluționarii moldoveni din vremea sa. *Carpica*, Volume III, pp. 33-57.
- Bodea, C., 1998. *1848 la români*. București: Editura Enciclopedică.
- Bălcescu, N., 1887. *Istoria Românilor sub Michaiu Vodă Vitezul*. II ed. București: Tipografia Academiei Române (Laborat. Români).
- Diaconu, M. A., 2021. Constantin Morariu. O cronică din Bucovina (II). *Analele Bucovinei*, Issue 2, pp. 643-659.
- Șincai, G., 1886. *Cronica românilor și a mai multor neamuri*. Ediția a II-a ed. București: Tipografia Academiei Române (Laboratorii romani).
- Preda, C., 2021. *Românii fericiți. Vot și putere de la 1831 până în prezent*. II ed. Iași: Polirom.
- Achim, V., 2005. Statistica țiganilor în Principatele Române în perioada 1830–1860. *Revista istorică*, XIV(5-6), pp. 97-122.
- Dumitrescu, H., 2012. Legendarul Ioan Roată - personalitate emblematică a Vrancei. *Cronica Vrancei*, Volume XIV, pp. 329-374.
- Rădulescu, I. H., 1863. *Votul, resvotul universal*. Ediția a treia ed. București: Typographia Heliade și Asociați.
- Chiper, M., 2015. *1848 Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*. Iași: Editura Universității "Al. I. Cuza".
- Laurian, A. T., 1909. Din "Istoria Românilor", Cartea I-a (dela moartea lui Petru Rareș și până la moartea lui Mihai Viteazul). In: *Istoricii români*. București: Editura Librăriei SOCEC & Co., Societate Anonimă, pp. 125-188.
- Heliade-Rădulescu, I., 1891. *Scrisori din exil*. București: "Tipografia Modernă" Gregorie Luis.
- Carp, P. P., 1867. Răzvan Vodă. *Convorbiri literare*, 15 Noiembrie, pp. 245-248.
- Petriceicu-Hașdeu, B., 1937. *Scriseri literare, morale și politice*. București: Fundația pentru literatură și artă "Regele Carol II".
- Siruni, H. D., 1939. Mărturii armenesti despre români. Aron Vodă, Răzvan Vodă și Eremia Vodă. Într-un poem al unui cronicar armean. *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, XVII(III), pp. 297-313.
- Berindei, D., 1969. Nicolae Bălcescu și revoluția de la 1848 din Țara Românească. *Studii și articole de istorie*, Volume XIV, pp. 21-30.

- Ștefănescu, M. E., 1883. Papismul și starea actuală a Bisericii ortodoxe în Regatul României. *Biserica și școala*, 17/29 Iulie, pp. 254-257.
- Ștefănescu, M. E., 1883. Papismul și starea actuală a Bisericii ortodoxe în Regatul României. *Biserica și școala*, 31-12 Iulie-August, pp. 276-278.
- Stamati, C., 1868. *Musa Romaneasca*. Iași: Tipografia Buciumului Român.
- Bogdan, N. A., 1891. Anecdote din popor pe sama țiganilor. *Era Nouă*, 07 iulie, p. 4.
- Apostolescu, N. I., 1912. Hașdeu și Tocilescu: conferința rostită la Societatea Istorică Română în seara de 18 februarie 1912. *RIAF*, Issue 9, pp. 24-45.
- Duică, B.-D. G., 1901. Despre Țiganiada lui Budai-Deleanu. *Convorbiri literare*, 1-12(6), pp. 483-498.
- Șăineanu, L., 1900. Influența orientală asupra limbei și culturii române. *Convorbiri literare*, 34(8), pp. 653-689.
- КОЦЕБОВЕ, А., 1842. *POBII*. Гашії: Ла Каптора Фі Сътещї.
- Hologa, M., 2020. The Invention of Blackness: Racialisation in British Abolitionist and Pro-Slavery Discourse. *Anglistik: International Journal of English Studies*, 31(3), pp. 137-148.
- Braniște, L., 2021. Incidențe spirituale dintre literatura română și modelul romantic european. Receptare și originalitate în opera lui B. P. Hașdeu. In: I. Živančević-Sekeruš, ed. *FiloRom 2021. Studii de filologie românească*. Novi Sad: Facultatea de Filozofie, Universitatea din Novi Sad, pp. 97-132.
- Hașdeu, B. P., 1999. *Istoria critică a românilor*. București: Universitas.
- Sion, G., 1924. *Emanciparea țiganilor*. București: Editura Librăriei H. Steinberg & Fiu.
- Omul din culise, 1931. "Răzvan și Vidra" sau "Ce pățești când te iei după femeie". *Rampa*, 05 octombrie, p. 6.
- Filitti, I. C., 1929. *Catagrafie oficială de toți boierii Țării Românești la 1829*. București: Tipografia Curții Regale.
- Bolintineanu, D., 1859. *Bataliile Românilor*. Bucuresci: Tipografia Națională a lui J. Romanow et Comp. .
- Szekely, M. M., 2022. Necropolele domnești din Moldova – locuri de memorie. In: P. Zahariuc, L. Rădvan & L. Pilat, eds. *Istoria ca pasiune: studii oferite profesorului Alexandru-Florin Platon la împlinirea a 65 de ani*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, pp. 189-204.
- Boldea, I., 2010. Dualismul poetic pașoptist. Grigore Alexandrescu. *Limba Română*, XX(3-4), pp. 45-53.
- Popescu, D., 1911. Însemnări din excursia întreprinsă în Bucovina de învăț. jud. Olt. *Suplement la Albina*, 25 septembrie, pp. 302-307.
- Iacobescu, M., 1976. Movila lui Răzvan. *Zori Noi*, 07 noiembrie, p. 1/3.

- Ignat, M., 1981. CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA MOVILELOR FUNERARE MI LITARE DIN EVUL MEDIU (SAP. TURILE ARHEOLOGICE DE LA MOVILA LUI RĂZVAN). *Suceava. Anuarul Muzeului Județean*, Volume VIII, pp. 101-109.
- Ungureanu, D., n.d. Culisele unui complot boieresc în surse istorice Hiclenia din vara lui 1700 contra lui Brâncoveanu. pp. 1-22.
- Roller, M. et al. eds., 1950. *Documente privind istoria României. Veacul XVI. A. Moldova*. București: Editura Academiei Republicii Populare Române.
- Aguletti, T. A., 1912. *Istoria Românilor. Pentru școli și public. Clasa IV secundară*. IV ed. București: Editura Societății "Librăria Națională".
- Creștin Ortodox, n.d. *Creștin Ortodox*. [Online]
Available at: http://biserica_razvan.crestinortodox.ro
[Accessed septembrie 25 2025].
- Caselli, D., 1935. Precizări istorice cu privire la biserica Răzvan din București. *Universul*, 19 august, p. 4.
- Ștefănescu, A., 1999. Pisania bisericii mănăstirii Răzvan din București. *Muzeul de Istorie și Artă al Municipiului București*, Volume XIII, pp. 187-192.
- Institutul Național al Patrimoniului, 2021. *Institutul Național al Patrimoniului*. [Online]
Available at: <https://cimec.ro/stefan-razvan/>
[Accessed 25 septembrie 2025].
- CNCR-RK, 2018. *Romi pentru România*, București: Centrul Național de Cultură a Romilor.
- Achim, V., 1998. *Țigani în istoria României*. București: Editura Enciclopedică.
- Teodorescu, B., 2016. Ștefan GRIGORESCU, Răzvan-Vodă, o figură tragică din cronică Țării Moldovei, Târgoviște, Valahia University Press, 2015.. *Studii și articole de istorie*, Volume LXXXIII, pp. 195-210.
- Rezachevici, C., 2001. *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova: a. 1324-1881*. București: Editura Enciclopedică.
- Chiper, M., 2014. Duelul și onoarea în viața studenților bucovineni și ardeleni (1880-1940). *Historia Universitatis Iassensis*, Issue 05, pp. 19-46.
- Emandi, E. I., 1978. Participarea lui Ștefan Răzvan la luptele din anul 1595, purtate de Mihai Viteazul contra turcilor. *Muzeul Național*, Volume IV, pp. 113-117.
- Edroiu, N., 1993. Posesiunile transilvănene ale lui Ștefan Răzvan, domnul Moldovei (1595) și ale văduvei sale, doamna Mariuca. *Acta Musei Napocensis: ActaMN*, Issue 26-30-II, pp. 513-520.
- Petriceicu-Hașdeu, B., 1909. *Răzvan și Vidra*. București: Editura Librăriei Leon Alcalay.
- Costin, M., 1944. *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*. București: Fundația Regală pentru Literatură și Artă.
- Iorga, N., 1930,. Originea lui Ștefan Răzvan. 2. Petrecerea lui Vasile Lupu în exilul de la Constantinopol. *Memoriile Secțiunii Istorice*, Volume XI.

Adrian-Nicolae Furtună: Domnitorul Ștefan Răzvan: construirea și deconstruirea unui erou în contextul istoriei și memoriei naționale românești

Decsi Janos, B., 1866. *Monumenta Hungariae Historica*. Pesta: Eggenberger Ferdinind Magyar Akad. Konsvarusyal.

JEKHIPE

Reclaiming Our Past, Rebuilding Our Future:
New Approaches to Fighting Antigypsyism
